

Azərbaycan Texniki Universitetinin nəzdində

Bakı Texniki Kolleci

“Ümumtəhsil” fənn birliyi

“Coğrafiya” fənnindən

MÜHAZİRƏLƏR (2-ci semestr)

MÖVZULAR

- 1. Kartoqrafik tədqiqat metodları. Qrafik təsvirlər.**
- 2. Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin xəritələrə əsasən təhlili. Coğrafi informasiya sistemləri.**
- 3. Tektonik proseslər və təsərrüfat . Mineral ehtiyatlardan istifadə.**
- 4. Meteoroloji hadisələr. İqlim və insan sağlamlığı.**
- 5. Quru sularından istifadə. Təhlükəli hidroloji hadisələr və onlarla mübarizə**
- 6. Meşə ehtiyatları və onlardan istifadə. Etnos və etnogenez.**
- 7. Əmək ehtiyatlarının əsas göstəriciləri. Əhalinin həyat səviyyəsi.**
- 8. İşsizlik və onun növləri. Müasir dünyada miqrasiya axınları**
- 9. İqtisadi inkişaf yolları. İqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri**
- 10. İnversiya mühiti. Sənaye və kənd təsərrüfatının müasir vəziyyəti**
- 11. Azərbaycanın nəqliyyatı və xarici ticarət əlaqələri. Alternativ enerji mənbələri.**
- 12. Bioloji ehtiyatlar və onlardan istifadə . Dünyanın içməli su problemi**
- 13. Dünyanın ərzaq problemi . İnsanların alıcılıq qabiliyyəti.**
- 14. Tullantılar və onlardan istifadə. Beynəlxalq inteqrasiya**
- 15. Beynəlxalq maliyyə mərkəzinin coğrafiyası. Azad iqtisadi zonalar.**
- 16. Dünyada sülh problemi.**
- 17. Türk dünyası birliyi**
- 18. Konfrans dərsləri: Azərbaycan ın iqtisadi – mədəni əlaqələri**

Mündəricat

Sıra	Mövzu	Səh
1.	Kartoqrafik tədqiqat metodları. Qrafik təsvirlər.	Səh-3
2.	Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin xəritələrə əsasən təhlil. Coğrafi informasiya sistemləri.	Səh-4
3.	Tektonik proseslər və təsərrüfat . Mineral ehtiyatlardan istifadə.	Səh-6
4.	Meteroloji hadisələr. İqlim və insan sağlamlığı.	Səh-7
5.	Quru sularından istifadə. Təhlükəli hidroloji hadisələr və onlarla mübarizə	Səh-19
6.	Meşə ehtiyatları və onlardan istifadə. Etnos və etnogenez.	Səh-11
7.	Əmək ehtiyatlarının əsas göstəriciləri. Əhalinin həyat səviyyəsi.	Səh-13
8.	İşsizlik və onun növləri. Müasir dünyada miqrasiya axınları	Səh-14
9.	İqtisadi inkişaf yolları. İqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri	Səh-15
10.	İnversiya mühiti. Sənaye və kənd təsərrüfatının müasir vəziyyəti	Səh-17
11.	Azərbaycanın nəqliyyatı və xarici ticarət əlaqələri. Alternativ enerji mənbələri.	Səh-19
12.	Bioloji ehtiyatlar və onlardan istifadə . Dünyanın içməli su problemi	Səh-21
13.	Dünyanın ərzaq problemi . İnsanların alicılıq qabiliyyəti.	Səh-23
14.	Tullantılar və onlardan istifadə. Beynəlxalq inteqrasiya	Səh-25
15.	Tullantılar və onlardan istifadə. Beynəlxalq inteqrasiya	Səh-26
16.	Dünyada sülh problemi	Səh-28
17.	Türk dünyası birliyi	Səh-29
18.	Konfrans dərsləri: Azərbaycan ın iqtisadi – mədəni əlaqələri	Səh-31

Mövzu 1. Kartografik tədqiqat metodları. Qrafik təsvirlər

Plan, xəritə və qlobus kartografik təsvirlərdir. Ərazinin kiçildilmiş, ümumiləşdirilmiş və şərti işarələrlə təqdim olunmuş modelinə kartografik qrafik təsvir deyilir. İnsanlar obyekt, hadisə və prosesləri öyrənmək, onları daha aydın təsəvvür və nümayiş etdirmək üçün modellər yaradırlar. Coğrafiyada da müxtəlif modellərdən istifadə olunur. Coğrafi xəritələr (fiziki, siyasi, iqtisadi və s.) dünyanı və ya hər hansı bir ərazini daha aydın təsvir edən modellərdir. Onlar kartografik modelləşdirmə əsasında yaradılır. Məkana dair məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi və kompleks təhlilini əhatə edən ardıcılıqla yerinə yetirilir. Kartografik modelləşdirməni sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Kartografik modelləşdirmə 3 prinsipə əsaslanır:

1. Riyazi əsas- kartografik proyeksiya, dərəcə toru və miqyasın köməyi ilə Yer kürə səthindən müstəvi səthə keçidini təmin edir.

2. Kartografik generalizasiya- miqyas, məqsəd və məzmunun asılı olaraq obyektlər seçilir və ümumiləşdirilir.

3. Kartografik işarələr- şərti işarələr kimi qəbul edilir.

Coğrafi xəritələrdən məlumat əldə etmək üçün kartografik tədqiqat metodları tətbiq edilir. Kartografik tədqiqat metodları- *vizual*, *kartometrik*, *qrafik* və s təhlillər vasitəsilə həyata keçirilir.

1. Vizual təhlil- müvafiq xəritələrdən ərazinin relyefi, çay şəbəkəsi, iqlim xüsusiyyətləri, bitki və heyvanlar aləminin müxtəlifliyi, əhalinin yerləşməsi, nəqliyyat magistralları və s. haqqında məlumatların əldə edilməsi və onlar arasında əlaqənin müəyyən olunmasıdır. Vizual təhlil zamanı xəritələrdən obyekt, hadisə və proseslərin keyfiyyət və bəzi kəmiyyət (hündürlük, dərinlik və s) göstəricilərini oxumaq və bir sıra coğrafi qanunauyğunluqları aşkar etmək mümkündür.

2. Kartometrik təhlil- coğrafi koordinatların təyin olunması, hündürlük, uzunluq və sahələrin hesablanması, azimut və istiqamətlərin təyin edilməsi, miqyas və dərəcə toruna əsasən məsafələrin ölçülməsi və digər kəmiyyət göstəricilərinin təhlilidir. Kartometrik təhlil *lokal* və *qlobal* xarakterli olur.

3. Qrafik təhlil- xəritələrə əsasən qurulmuş qrafik təsvirlər vasitəsilə aparılan tədqiqatlardır; məsələn, ərazinin profili qrafik təhlil vasitəsilə qurulur.

Profil- Yer səthinin müəyyən hissəsinin şaquli kəsiyinin təsviridir. Onda relyef formalarının öyrənilməsində, yamacların meyilliyinin təyin edilməsində, ərazidəki torpaq qatlarının və süxur laylarının yatım formalarının təyininə istifadə olunur.

Müxtəlif məzmunlu xəritələrin kartografik təhlilləri əsasında ərazi haqqında daha müfəssəl məlumat əldə etmək mümkündür. ərazinin müxtəlif illərdə tərtib olunmuş xəritələrinin müqayisəsi bu ərazidə baş verən dəyişikliklər haqqında nəticə çıxarmağa və müvafiq qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Coğrafi xəritələrin vizual təhlilini verilən ardıcılıqla aparmaq mümkündür:

- ✓ Xəritənin riyazi əsası (miqyas və ərazinin coğrafi koordinatlarını) müəyyən edin;
- ✓ Xəritədə obyekt və hadisələrin təsvir olunduğu üsulu (xəritədə təsvir üsulları) aydınlaşdırın;
- ✓ ərazinin ümumi coğrafi səciyyəsinə baxın ;
- ✓ nəticə çıxarın.

Coğrafi informasiyaların təqdim edilməsinin müxtəlif üsulları vardır. İnformasiyalar mətn, xəritə, şəkil, sxem, cədvəl, kartoqram, kartodiaqram və s. formada verilə bilər. Coğrafi informasiya mənbələri kimi qrafik və diaqramlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlardan informasiyanın sistemləşdirilməsi, təhlili və təqdimatı və digər fəaliyyət sahələrində istifadə olunur. **Qrafik və ya xətti diaqramlar** statistik məlumatların əyani təsviridir. Onlardan məlumatları bir – biri ilə birləşdirilmiş nöqtələr vasitəsilə təsvir olunur.

Diaqramlar qrafik təsvirlərin bir növüdür, onlar qrafiklər kimi statistik məlumatlara əsaslanır. Diaqramlar formasına görə müxtəlif olur: *dairəvi, sütunlu, sahəvi və s.*

Dairəvi diaqramlar kəmiyyətlər arasında nisbəti əyani şəkildə göstərir. Dairəvi diaqramın qurulması üçün əvvəlcə sektor bucağı tapılmalıdır. Sektor bucağı faiz göstərici əsasında müəyyən edilir. **Sütunlu diaqramlar**, əsasən , kəmiyyətləri müqayisə etmək üçün istifadə olunur. **Sahəvi diaqramda** kəmiyyətlər ardıcıl olaraq düz xətlə birləşdirilmişdir. Qrafik xətlə oxlar arasında olan sahə rənglənir. Qrafik və diaqramlardan müasir dövrdə daha geniş istifadə olunur. Onlar coğrafi hadisə və proseslərin dəyişmə dinamikasını izləməyə imkan verir. Qrafik və diaqramlar daha çox xəritələrin tərtibində, hesabatların hazırlanmasında tətbiq edilir. Kompüter texnologiyaları- qrafik və diaqramların riyazi statistikasını əsasında tərtib edilməsinə və daha mükəmməl olmasına imkan verir.

Relyef profili fiziki xəritələrdəki izhips (horizontallar) və izobatlarla əsasən tərtib edilir. Profilin qurulması ardıcılığı aşağıdakı qaydada yerinə yetirilir:

1. Üfüqi və şaquli ox çəkilir, şaquli ox hündürlük şkalasına uyğun rəqəmlərə əsasən bölünür. Bölgədə maksimum və minimum hündürlüklər nəzərə alınmalıdır.

2. Xəritə üzərində profil xətti boyunca onun horizontallarla kəsişdiyi məntəqələr arasında məsafələr ölçülür və üfüqi ox üzərində qeyd edilir. Hər kəsiyin sonunda perpendikulyar xətlər çəkilir.

3. Şaquli xətt üzərində hər bir nöqtənin hündürlüyünə uyğun olaraq nöqtələr qoyulur.

4. Müxtəlif hündürlüklərdə qoyulmuş nöqtələr xətlə birləşdirilir.

Mövzu 2. Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin xəritələrə əsasən təhlili. Coğrafi informasiya sistemləri.

Təsərrüfatın yerləşməsinə müxtəlif amillər təsir edir. Onlardan biri təbii şəraitdir. İnsanlar tarixən əlverişli qilimə malik düzənlik relyefdə, bioloji resurslarla zəngin olan ərazilərdə, çay, göl və dəniz sahillərində məskunlaşmağa üstünlük vermişlər. Təbii şəraitin ən mühüm amili relyefdir. Xəritələrdə yolların təsviri və yaşayış məntəqələrinin yerləşməsi ərazinin relyefi haqqında əldə etməyə imkan verir. Yüksək dağlıq ərazilərdə əhalinin zəif məskunlaşması müşahidə olunur

Təbii ehtiyatlar sənayenin yerləşməsinə təsir göstərən amillərdəndir. Metallurgiya, neft hasilatı, neft-kimya mineral sudoldurma və s müəssisələr, əsasən təbii ehtiyatlara yaxın ərazilərdə yerləşdirilir. Maşınqayırma sənayesi isə **əmək ehtiyatlarının**, xüsusən ixtisaslı kadrların olduğu iri şəhərlərdə yerləşdirilir. Bu şəhərlərin böyüməsi aqlomerasiya və meqalopolislər yaradır.

Ərazinin **iqlim** xüsusiyyətləri , ilk növbədə, kənd təsərrüfatına təsir göstərir. Kənd təsərrüfatının müxtəlifliyi tematik xəritələrdə areal üsulu ilə verilir. Kənd təsərrüfatı və sənaye xəritələrinin müqayisəsi digər bir qanunauyğunluğu üzə çıxarır. İlkin emal müəssisələri xammal mənbələrinə yaxın ərazilərdə yerləşdirilir. Aqrar- sənaye komplekslərinin olduğu mərkəzlər kənd təsərrüfatı rayonlarında yerləşir.

Su hövzələrinin (çay, göl, dəniz və s) sahillərində olan məntəqələr, adətən liman rolunu oynayır. Balıq – konserv müəssisələri çox zaman sahildəki məntəqələrdə yerləşir. Elektrik enerjisinin istehsal olunduğu SES-lər dağ çayları üzərində olduğuna görə onlara yaxın enerji mərkəzləri formalaşır. Ucuz enerji mərkəzinə yaxın ərazilərdə isə enerji tutumlu istehsal sahələri (məsələn : alüminium istehsalı) yerləşdirilir.

Sənaye xəritələrini digər xəritələrlə müqayisəli təhlili təsərrüfatın yerləşməsində digər coğrafi qanunauyğunluqların da müəyyən edilməsinə imkan verir. Ölkələr müxtəlif göstəricilərinə görə (əhali sayına, adambaşına düşən milli gəlirə, elektrik enerjisi istehsalına və s) bir –birindən fərqlənir. Ölkə daxilində daha “güclə mərkəz” lərlə yanaşı, “zəif əyalətlər” də mövcuddur. Kartoqrafik təsvirlər üzərində bu fərqləri əks etdirmək üçün son illərdə anamorfoz xəritələrdən istifadə olunur. Anamorfoz xəritələr ənənəvi xəritələrdən tamamilə fərqlənir. Bu xəritələr riyazi statistika əsasında tərtib edilir. Əhalisi azsaylı olan ölkələrin (məsələn Kanada, Avstraliya və s.) ərazisi böyük olsa da, anamorfoz xəritələrdə daha kiçik ölçüdə göstərilir.

Qədim dövrlərdə, tədqiqatçılar və səyyahlar yeni əraziləri kəşf etdikcə həmin yerlərin relyefi, əhalisi , yaşayış məntəqələri, bitki və heyvanlar aləmi, həmçinin təbii sərvətləri və s. haqqında məlumatları toplamaq və saxlamaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Belə üsullardan biri də müxtəlif xəritə və sxemlərin tərtib edilməsidir.

Hazırda xəritələr coğrafiya , iqtisadiyyat , tarix və s elmlərin tərkib hissəsidir. Onlardan coğrafiyaçılar, iqtisadçılar, arxeoloqlar, energetiklər və digər sahələrin mütəxəssisləri bir vasitə kimi istifadə edirlər. Son illər xəritələrin məzmununu və istifadəsi daha da mürəkkəbləşmiş və yeni istiqamət almışdır.

Müasir dövrdə kartoqrafiya kosmik texnologiyaların tətbiqi ilə inkişaf etdirilir. Xəritələrin tərtibinin daha da təkmilləşdirilməsi informasiya texnologiyaları əsasında həyata keçirilir. Belə texnologiyaların ən mükəmməli coğrafi informasiya sistemləridir.

Coğrafi informasiya sistemləri – verilənlərin toplanması, saxlanması və emalına xidmət edən informasiya sistemlərinin bir növüdür. CİS-də coğrafi obyektlər (qitələr, ölkələr, şəhərlər, dağlar, düzənliklər, okeanlar və s.) haqqında geniş məlumatlar toplanılır. Xəritələrin təhili xeyli vaxt və zəhmət tələb edir. CİS-in köməkliyi ilə müəyyən bir ərazi haqqında dolğun məlumat almaq və müxtəlif xəritələri müqayisə etmək mümkündür. CİS-müxtəlif tipli xəritələri elektron hala gətirir və ümumiləşdirir ki, bu da gələcəkdə onların istifadəsini asanlaşdırır. CİS-də daha çox istifadə olunan kartoqrafik kompüter proqramları- ArcInfo (ESRI), MGE , Framme (İntegraph), GEO/SQL və s-dir.

Müasir dövrdə coğrafi obyektlər haqqında informasiyaları təqdim etmək və onların mövqeyini daha tez təyin etmək üçün ən səmərəli üsul CİS-dir. Adı xəritədə hər hansı bir coğrafi obyektin mövqeyini təyin etmək üçün ən asan üsul onun koordinatlarını bilməkdir. CİS ilə daha sadə və asan üsulla obyektin axtarışını həyata keçirmək mümkündür. Bunu üçün obyektin adını axtarış sistemində daxil etmək kifayətdir.

CİS-in quruluşunu məlumat qatlarının üst- üstə ardıcıl yığılması kimi təsvir etmək olar. Hər bir qatdakı məlumatlar əraziyə dair xəritə və rəqəm göstəriciləri formasında ola bilər .

Təhlil zamanı bu qatlarda olan məlumatlar müxtəlif variantlardan istifadə olunur.

CİS istənilən coğrafi hadisəni- hava proqnozunu, ətraf mühitdə baş verən dəyişiklikləri, litosfer təbəqələrinin hərəkətini və s .-ni təhlil etməyə və onları modelləşdirməyə imkan verir. O, müxtəlif mənbələrdən alınan informasiyaları bir- biri ilə əlaqələndirməklə problemin həllinə yardım edir.

CİS kartoqrafiyada yeni istiqamətin – operativ kartoqrafiyasının yaranmasına təkan verir. Operativ kartoqrafiya ərazinin real vəziyyətinin xəritələşdirilməsidir.

Xəritələşdirmə zamanı bazaya daxil edilən məlumatlar dərhal təhlil olunur, nəticədə alınan xəritələr təhlükəli proseslərin (meşə yanğınları, təbii fəlakət hadisələri, atom- elektrik

stansiyasında baş verə bilən qəza nəticəsində yayılan radiasiya və s.) inkişafını izləməyə , onların arealını proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu isə əhalini və əlaqədar təşkilatları vaxtında məlumatlandırmağa və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Mövzu 3. Tektonik proseslər və təsərrüfat . Mineral ehtiyatlardan istifadə.

Tektonik hərəkətlər Yer qabığının bütün inkişaf mərhələlərində müşahidə olunmuşdur. Qədimdə baş vermiş tektonik proseslər palaotektonik, Kaynozoy erasında yaranan , müasir dövrədək davam edən tektonik proseslər isə neotektonik adlanır.

Neotektonik proseslər litosfer tavalınının şaquli, eləcə də üfüqi hərəkəti ilə müşayiət olunur. Şaquli hərəkətlərə Himalay, Qafqaz, Krım, Karpat və And dağlarında rast gəlinir. Şimal dənizin cənubunda və Meksika körfəzi sahillərində isə əksinə, enmə prosesləri baş verir.

Üfüqi hərəkətlər də şaquli hərəkətlər kimi tədricən baş verir. Litosfer tavaları üst mantiyanın səthi ilə il ərzində təqribən 6-7sm “sürüşərək” yerini dəyişir.

Neotektonik hərəkətlər təbiətdə böyük dağıntılı törədən hadisələrə, yəni kataklizmlərə səbəb olur. Kataklizm hadisələrindən biri vulkan püskürmələridir. Vulkan hadisələri dağıdıcı və fəlakətli təbiət hadisəsi olsa da, onların müsbət tərəflərində vardır. Vulkanlara yaxın olan ərazilərdəki torpaqların tərkibində püskümə zamanı ətrafa səpələnən dəmir, pirit , xrom və bu kimi müxtəlif elementlərə rast gəlinir. Minerallarla zəngin olan bu torpaqlar əkinə daha yararlı hesab olunur.

Vulkanizin aktiv olduğu ərazilərdə isti, təzyiqli və minerallarla zəngin olan sular Yer qabığındakı çatlarla termal bulaq və ya qeyzərlər şəklində səthə çıxır. Qeyzər və termal bulaqlar isə geotermal elektrik stansiyalarının (GEO ES) iş fəaliyyətini təmin edir. Hazırda GEO ES-lər İspaniya, İtaliya , Yeni Zelandiya, ABŞ, Yaponiya, İndoneziya və digər ölkələrdə enerji ilə təminatın mühüm sahəsinə çevrilməkdir.

Yeraltı suların müalicəvi xüsusiyyətləri ərazilərin kurort –rekreasiya əhəmiyyətini artırır.

Kataklizm hadisələrindən biri də zəlzələlərdir. Baş verən güclü zəlzələlər kütləvi insan tələfatına və dağıntılara səbəb olduğundan onun qabaqcadan proqnozlaşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə yüksək səviyyəli elmi tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq hələ də bu sahədə ciddi nailiyyətlər əldə etmək mümkün olmamışdır.

Hazırda mövcud olan bir neçə üsul (dərindən qatlarda süxurlararası uğultu , elektromaqnit dalğaları və s) yalnız zəlzələ anında və ya ondan bir neçə saniyə əvvəl məlumat almağa imkan verir. Tədqiqatçılar yeraltı təkanların gücündən enerji almaq və onların baş verdiyi ərazilərdə aparılan tikinti işlərində yeniliklər tətbiq etməklə bu hadisədən qorunmaq üçün müxtəlif yollar axtarırlar.

Zəlzələlərin tez- tez müşahidə olunduğu ərazilərdə tikilən bina, körpü, yol və s obyekt və qurğuların xüsusi konstruksiyalar tələb etməsi inşaatda yeni tikinti materiallarının, memarlıqda isə zəlzələyə davamlı layihələrin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Yer kürəsində mövcud olan dəmir , manqan, xromit, kobalt, nikel və uranın 60-90%-dən çoxu Arxey və Proterozoy, yanar şist, fosforit, daş kpmür, mis , civə, asbestin yarısından çoxu

Paleozoy, volfram, qalay və almazın xeyli hissəsi Mezozoy boksit, kükürd, polimetal, kalium duzu, neft və təbii qazın böyük hissəsi Kaynozoy erasında yaranmışdır.

Uzun geoloji dövr ərzində formalaşan bu ehtiyatların xeyli hissəsini insanlar qısa zaman kəsiyində mənimsəmişlər. Dünya əhalisinin sayının artması və iqtisadiyyatın yüksək tempə inkişafı mineral ehtiyatlara olan tələbatın çoxalmasına səbəb olmuşdur ki, bu da onların tükənməsinə gətirib çıxarmışdır. Mineral ehtiyatların hasilatının artması isə ətraf mühitin çirklənməsi, terrikonların əmələ gəlməsi ilə nəticələnmişdir.

Mineral ehtiyatlar bərpa olunmayan təbii ehtiyatlardır; məsələn, neft, təbii qaz, daş kömür və s. yandırılarkən enerjiyə çevrilir. Onlardan bir daha istifadə etmək mümkün olmur. Bəzi mineral ehtiyatlar isə yenidən istifadə oluna bilər; məsələn, dəmir, qızıl, mis və s. filizlərdən alınan metaldan hazırlanan məhsul müəyyən vaxtdan sonra yenidən əridilir və başqa məhsul üçün istifadə olunur. Lakin bu proses bir neçə dəfə təkrarlandıqda metalın çəkisi getdikcə azalır.

Qeyri-filiz faydalı qazıntılar da bərpa olunmayan mineral ehtiyatlara aiddir. Əhəngdaşı, qranit, bazalt, vulkan şüşələri və s. yaşayış evlərinin, sənaye və inzibati binaların tikintisində geniş istifadə edilir. Məişətdə gündəlik istifadə olunan adi duz da tükənən ehtiyatdır. Duzun çatışmazlığı insan orqanizmində ciddi xəstəliklərin yaranması ilə nəticələnmə bilər.

Mineral ehtiyatların miqdarı sabit deyildir. Son texnologiyaların tətbiqi yeni yataqların aşkar aşkar edilməsi ilə nəticələnmə bilər. Məsələn ABŞ, Rusiya və digər ölkələrdə yeni neft yataqları tapılmış və ehtiyatların miqdarı müəyyən edilmişdir.

Yer qabığı metallurgiya sənayesi üçün xammal əhəmiyyəti olan təbii ehtiyatlarla zəngindir. Lakin onların əksəriyyəti potensial ehtiyatlar (gələcəkdə istifadə oluna biləcək ehtiyat) hesab olunur. Potensial ehtiyatların xeyli hissəsi yerin daha dərin qatlarında yerləşir. Onların tərkibinin “kasıb” olması istehsalın iqtisadi səmərəliliyini azaldır. Mineral ehtiyatların bərpa olunmayan xüsusiyyəti onların yeni süni əvəzedicilərinin axtarışını və tətbiqini tələb edir.

Mövzu 4. Meteoroloji hadisələr. İqlim və insan sağlamlığı.

Şiddətli və quru isti küləklər, burulğan, leysan yağışları, dolu, çovğun, sırasına toz (qum) burulğanları, şaxta, duman və s. təhlükəli hallar yarada bilən meteoroloji hadisələrdir.

Atmosferdə baş verən ən təhlükəli hadisələrdən biri **tayfundur** (“tayfun” çin dilində) “tay” –güclü, “fun” –külək). Tayfunlar, əsasən, tropik enliklərdə (ekvatorun 6-15° şimal və cənub enliklərində) dənizlərin üzərində formalaşdığı üçün yüksək rütubətə malik olur. Bu küləklər günün ikinci yarısında su səthinin maksimum qızmasından sonra yaranır və küləyin sürəti saniyədə 30m-ə qədər çata bilər. Güclü leysan yağışları ilə müşayiət olunan tropik tayfunlar böyük dağıntılara səbəb olur, iqtisadiyyata ziyan vurur və bəzən insan tələfatı ilə nəticələnir. Tayfunlar Cənub-şərqi Asiya üçün səciyyəvidir. ABŞ, Kuba və Antil adalarında onlar **qasırğa** adlanır.

Güclü küləklər dünyanın müxtəlif regionlarında fərqli adlarla tanınır: Şimali Amerikada “tornado”, Filippin adalarında “baquyo”, Avstraliyada “vili-vili” və s. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Onların əhatə etdiyi ərazi 200 km²-dək, bəzi hallarda isə minlərlə km²-dək olur.

Meteoroloji iqlim hadisələrindən biri də **toz burulğanlarıdır**. Toz burulğanı mülayim və tropik iqlim qurşaqlarının səhra və ayrımsəhralarında yaranır. Tayfundan fərqli olaraq toz burulğanı zamanı havanın rütubəti 10%-dən az, temperatur isə +50°C-dən yüksək olur. Burulğan zamanı külək Yer səhindəki qum hissəciklərini havaya “uçurur”. Deflyasiya nəticəsində əkin sahələri, su mənbələri, nəqliyyat yolları, hətta yaşayış məntəqələri qumla örtülür.

Bu zaman ətrafda görmə məhdudlaşır, insanların nəfəsəlməsi çətinləşir. Yaranan toz dumanı günəş şüalarının qarşısını alır. Sovrulan toz hissəcikləri 1000 km-lərlə kənar yerlərə çökür. Toz burulğanlarına Şimal Afrika, Cənub- Qərbi və Mərkəzi Asiyada daha çox rast gəlinir. Toz burulğanlarının tərkibindəki toksik (zəhərli) maddələr insanların tənəffüs orqanlarında bir sıra xəstəliklər yaradır. Toz burulğanları Şimali Afrikada **səmmum** və **xəmsin**, Ərəbistan yarımadasında **həbib**, Cənubi Avropa ölkələrində (Fransa, İtaliya) isə **sirokko** adlanır.

Meteoroloji hadisələrin qarşısını tamamilə almaq mümkün olmasa da, onların təsirlərini azaltmaq olar. Bu, təsərrüfat sahələrinə dəyə biləcək ziyanın qarşısını almağa qismən imkan verir.

Hava şəraiti insan sağlamlığına təsir edən ən mühüm faktorlardan biridir. Havanın temperaturu aşağı olduqda insan orqanizmində titrəmə, soyuqdəymə, donma, yuxarı olduqda isə halsızlıq, günvurma və s hadisələr baş verir.

İnsan sağlamlığına təsir edən amillərdən biri günəş şüalarıdır. Günəşin ultrabənövşəyi şüaları Yer səhindən təqribən 20-25km hündürlükdə, stratosfer təbəqəsində yerləşən ozon (O₃) qatı tərəfindən tənzimlənir. Yer səhinə çatan ultrabənövşəyi şüaların təsiri insanlarda mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətini yüksəldir, dərinin qoruyucu funksiyasını yaxşılaşdırır, daxili vəzilərdə dəmirin fəaliyyətini aktivləşdirir, qanın tərkibində maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır. Lakin ultrabənövşəyi şüaların miqarı normadan artıq olduqda dərivə göz xəstəliklərinin, bədxassəli şişlərin və s.-nin artmasına, ümumilikdə insanlarda immun sisteminin zəifləməsinə səbəb olur.

Bu şüaların normadan çox olması ozon qatının zədələnməsi ilə əlaqədardır. Ozon qatının deşilməsi səbəblərindən biri də insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ozon qatında daha çox təsir göstərən amillərə məişətdə suyun xlorlaşdırılması, əkinçilikdə azot gübrələrindən istifadə, soyuducu və kompresor istehsalında tətbiq olunan freon qazı və s. aiddir. Atmosferə atılan kimyəvi maddələr ozon qatının deşilməsinin əsas səbəblərindəndir. Bu maddələrin təhlükəli xüsusiyyəti onların atmosferdə 50 ildən çox qalmasıdır. Kimyəvi maddələrdən istifadə hətta dayandırılrsa da, onların ozon qatını aşılması hələ uzun zaman davam edəcəkdir.

İqlim dəyişmələri planetin inkişaf tarixində daim müşahidə olunmuşdur. Təbii qilim dəyişmələrini havanın tərkibində olan su buxarı, karbon və metan qazı tənzimləyir. Onlar olmasa, planetin səhində temperatur indikindən 33° C aşağı olardı. Lakin bu qazların miqdarı yüksəldikcə temperatur artaraq təhlükəli həddə çatır və Yer səhində istilik balansının pozulmasına səbəb olar. Bu proseslər **“istixana effekti”**ni yaradır.

Qlobal istiləşmə okeanın səviyyəsinin 0,5-2 m qalxmasına, çoxillik donuşluq sahələrində buz qatının əriməsinə, qurunun çox böyük bir hissəsinin su altında qalmasına, meteoroloji fəlakətli hadisələrin sayının çoxalmasına, bitki və heyvanlar aləminin növ müxtəlifliyinin kəskin azalmasına, səhralaşmanın kəskin xarakter almasına səbəb ola bilər.

İqlimin 0,5-0,6°C istiləşməsi meşələrin sərhədlərinin dağlıq ərazilərdə 100 m yuxarıya qalxmasına səbəb olur. Belə fərz edilir ki, 12 mln. İl əvvəl Yer kürəsinin temperaturu indikindən 2-3° C yüksək idi və onda Şimal yarımkürəsində yerləşən meşə sərhədlərindən xeyli şimalda yerləşirdi.

Hava hər il havaya 24mlrd m³karbon qazı və digər zərərli maddələr atılır. Bu zərərli maddələr havadakı su buxarı ilə birləşərək yağıntılar vasitəsilə Yer səthinə qaydır. Belə yağışlar “**turşulu yağışlar**” adlanır. Turşulu yağışların intensivləşməsi meşələri məhv edir və səhralaşma prosesini sürətləndirir. Əsasən , Avropa ölkələrində hər il müşahidə olunan turşulu yağışlar insanların sağlamlığına ciddi təsir edir, onlarda başağrısı, başgicəllənmə, ürəkbulanması, astma, allergik və ağciyər xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur.

Mövzu 5. Quru sularından istifadə. Təhlükəli hidroloji hadisələr və onlarla mübarizə

Quru sular, xüsusilə çaylar çoxməqsədli istifadəsinə görə seçilir. Çaylar axdığı dərə boyunca süxurları yuyur. Bu zaman dağ çaylarının dərələrində faydalı qazıntılarla zəngin olan süxurlar aşınır, səpinti halında olan qızıl platin, almaz və s. minerallar üzə çıxır və suya qarışır. İnsanlar belə faydalı qazıntıları əldə etməyə daim maraq göstərmişlər.

Geoloji cəhətdən daha qədim çay yataqlarında faydalı qazıntıların hasil edilməsinə maraq müasir dövrdə də aktuallığını itirməyib.

Çaylar, xüsusilə dağ çayları yüksəklikləri, sıldırım yamaqları parçalayır, dərəcə boyunca ensizvə hamar düzənliklər yaradır. Onların axarı boyunca əksər hallarda yaşayış məntəqələri salınır. Dağlıq ərazilərdə çay dərələri boyunca nəqliyyat yollarının çəkilməsi iqtisadi cəhətdən sərfəli hesab olunur.

İqlim şəraitinin sərt olduğu ərazilərdə su hövzələri ilin çox hissəsində buzla örtülüdür olsa da, onlar mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir. Qış aylarında donan Lena, Ob, Yenisey, Peçora, Nelson, Makkenzi, Yukon və bu kimi çayların üzəri avtomobillərin hərəkəti üçün “şose” rolunu oynayır. Buz örtüyü əridikdən sonra isə həmin çaylarda gəmiçilik məqsədilə istifadə olunur.

Meşə tədarükü olunan ərazilərdəki düzənlik çayları oduncağın daşınmasında mühüm rola malikdir. Şalbanlar sal şəklində bir –birinə bərkidilir və çay boyunca axıdılır.

Çay subasarları axar suyun gətirdiyi allüvial çöküntülərlə örtülüdür olduğuna görə dərə boyunca humusla zəngin qatı yaranır. Nəmliyin kifayət qədər olması çay subasarlarda ilboyu yaşıl ot örtüyünün olmasına imkan verir. Bu isə çay dərələri boyunca heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün təbii şərait yaradır. İqlimi quraq olan ərazilərdən axan tranzit çayların hövzəsində əhalinin sıxlığı yüksək olur. Bu ərazilərdə eyni zamanda suvarma əkinçiliyi üçün geniş imkanlar vardır.

Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, çaylardan enerjinin əldə olunmasında, sənaye müəssisələri və əhalinin su təchizatında , çay turizmində geniş istifadə olunur. Çaylar həmçinin balıqçılıq məqsədilə daşıyır. Zambezi, Müq.Lavrenti, Mekonq, Ob və s çayların balıqçılıq əhəmiyyəti böyükdür. Kür çayında balıqçılıq tarixən mövcud olsa da, hazırda su anbarları və süni göllərdə daha çox balıq yetişdirilir.

Quru sularının bir növü olan bataqlıqlar qurudulduqda kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahəsi yaranır. Özünəməxsus ekosistemə, yeni canlı və cansız komponentlərin bir

biri ilə sıx əlaqədə olduğu mühitə malik olan bataqlıqlar bitki və heyvanlar aləmi ilə zəngindir.

Quru sularının bir növü olan bulaqlar yeraltı suların təbii halda, xüsusən tektonik sınma zonalarında üzə çıxmasıdır. Suyun mineral tərkibindən asılı olaraq bulaqlardan müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir.

Quru suların digər geniş yayılmış növlərindən biri göllərdir. Göllərin suyunun tərkibinin şirin və ya şor olması onların təsərrüfat məqsədilə istifadəsinin müxtəlifliyinə imkan yaradır. Şor göllərdən duz istehsalında, şirin sulu göllərdən istirahət, içməli su təchizatı, balıqçılıq və s. məqsədlə istifadə olunur.

Yer kürəsində baş verən hidroloji hadisələr (daşqın, sel, subasma və s) adətən, iki fərqli hadisə və ya proses arasında mövqeyə malik olur. Bu hadisələr təbii və antropogen təsirlər nəticəsində baş verir.

Onlar hər hansı bir təbii hadisənin nəticəsi və eyni zamanda digər bir hadisənin səbəbi olduğuna görə təbiətdə geniş yayılmışdır.

Hidroloji hadisələrin növləri çoxdur. Okean və dənizlərdə baş verən təhlükəli hidroloji hadisələrə sunamilər, gücü 5 baldan çox olan dalğalar, erkən buz örtüyünün yaranması, hərəkətsiz qalın buz qatı, aysberqlərin yaranması və s. aiddir. Bu hadisələr balıq ovuna, dəniz təsərrüfatına və s. dəniz nəqliyyatına mənfi təsir edir.

Qlobal istiləşmə sonda örtük buzlaqlarının əriməsinə və dəniz sularının səviyyəsinin qalxmasına gətirib çıxarır.

Quruda baş verən ən mühüm hidroloji hadisələrdən biri daşqın və subasmalardır. Onları yaranan səbəblər müxtəlifdir:

a) uzunmüddətli yağışların yağması- musson iqlimə malik olan Şərqi, Cənub – Şərqi və Cənub Asiya ölkələri üçün səciyyəvidir.

b) qar örtüyünün sürətlə əriməsi- mülayim iqlim qurşağında yerləşən Avropa, Şimali Amerika, Şimali Asiya ölkələri üçün səciyyəvidir.

c) texnogen amillər- su anbarında bəndin dağılması

Daşqın və subasmaların təsirini azaltmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir:

Çay deltası lildən təmizlənir, meandrlaşan ərazilərdə çayın məcrası düzləndirilir, sahilboyu bəndlər tikilir, aşağı axarlarda su kanalları çəkilir.

Hidrometeoroloji hadisələrdən biri seldir. Sel dağ çaylarının yatağında leysan tipli yağışların yağması, buz və ya mövsümi qarın sürətlə əriməsi nəticəsində yaranan palçıqlı, daşlı və daşlı – palçıqlı axındır. Sellərdə 1m³ su kütləsinin təxminən 65-70%-ni bərk materiallar, qalanını su təşkil edir.

Təhlükəli hidroloji hadisələr təbii, iqtisadi, sosial problemlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Onları qabaqcadan proqnozlaşdırmaq qismən mümkün olduğuna görə əhalinin təxliyəsinə təşkil etmək, təsərrüfat sahələrinə dəyər biləcək ziyanı azaltmaq mümkündür.

Mövzu 6. Meşə ehtiyatları və onlardan istifadə. Etnos və etnogenez.

Meşə ehtiyatları , əsasən , mülayim və ekvatorial iqlim qurşaqlarında cəmlənmişdir. Tayq və rütubətli ekvatorial meşələr insan təsirinə zəif məruz qalmışdır. Lakin mülayim qurşağın musson, enliyarpaqlı və qarışıq meşələri, subtropik qurşağın codyarpaqlı həmişəyaşlı meşələri və çay sahili meşə zolaqları müasir dövrdə məhv olmaq təhlükəsi ilə üz- üzədir.

Ölkələrin meşə ehtiyatları – onların meşə sahələrinə və oduncaq tədarükünə görə xarakterizə edilir.

Meşə sahələri, habelə meşə bitkiləri ilə örtülü olmayan və qeyri- meşə sahələri dövlətin meşə fondunu yaradır.

İl ərzində dünyada təkcə oduncaq tədarüku 384 mlrd m³ təşkil edir. Oduncaq tədarüku , əsasən, meşələrin daha sıx olduğu ərazilərdə aparılır. Lakin bir sıra regionlarda (Cənub-Şərqi Asiya , Hindistan və s.) qiymətli meşə ağaclarının amansızcasına qırılmasına onların tükənməsinə səbəb olmuşdur.

XVIII- XIX əsrlərdə indiki Azərbaycan ərazisinin 35%-i meşələrlə örtülün olmuşdur. Hazırda Azərbaycanda meşələrinin ümumi sahəsi 1213,7min hektardır. Bu isə adambaşına 0,12 hektar meşə sahəsi deməkdir.

Meşələr çoxfunksiyalı əhəmiyyətə malikdir. Meşələrin əksər hissəsi tropik və ekvatorial enliklərdə yerləşən Asiya, Afrika və Latın Amerikası ölkələrinin payına düşür. Bu regionlarda oduncaqdan həm yanacaq, həm də tikinti materialı kimi istifadə olunur İEO- lərin yanacaq – enerji balansında isə oduncaqdan az istifadə olunur. Bu ölkələrdə meşələr qida sənayesi, əczaçılıq , kosmetik vasitələrin hazırlanması və s. üçün xammal mənbəyidir. Bir sıra İEO-lərdə meşə ehtiyatlarının qorunmasına ciddi nəzarət olunur. Meşə materiallarına olan tələbat idxal hesabına ödənilir.

Müasir dövrdə meşə və kimya sənayesi arasında əlaqə güclənmiş, “meşə- kimya “ adlanan yeni sənaye sahəsi yaranmışdır. Sellüloz- kağız, kanifol, skipidar və s. bu sahənin məhsullarıdır. Son illər kəsilən ağacların budaq, kök, kütük və s. hissələrindən istifadə daha da sürətlənmişdir. Lakin İEO-lərdə hər 1000m³ oduncaqdan 200 tona qədər kağız və karton alınır, Afrika ölkələrində bu göstərici cəmi 13 ton təşkil edir.

Yert kürəsinin əhalisi- irq, dil, din, maddi- mənəvi dəyərlər, mədəni irs və s. xüsusiyyətlərinə görə bir- birindən fərqlənir. Buna səbəb onların müxtəlif ərazilərdə məskunlaşması və həmin mühitə uyğunlaşmasıdır. Lakin son dövrlərdə bəşəriyyət üçün ümumi olan problemlər onları yaxınlaşdırmışdır. Qloballaşma prosesinin sürətlə getdiyi müasir dövrdə artıq müxtəlif sivilizasiyaların assimilyasiyası baş verir kiş bu proses də çox vaxt milli dəyərlərin itirilməsi ilə müşayiət olunur. Buna baxmayaraq bəzi xalqlar hələ də özlərinəməxsus adət- ənənələrini , əxlaqi davranış keyfiyyətlərini qorumağa çalışırlar. Hər bir insan bilik və bacarığı, mənəvi zənginliyi, daxili mədəniyyəti, digərlərinə olan hörmət və ehtiramı ilə yanaşı , həm də mənsub olduğu müəyyən bir etnosu təmsil edir. Dünyada 4-5 min etnos vardır. Sayı 100 mln. Nəfərdən çox olan böyük etnoslara çinliləri, hindliləri, benqalları, rusları, yaponları və digərlərini , kiçik etnoslara isə Şri-Lanka veddi, Braziliyada botokud, Azərbaycanda xınalıq, buduq və s aid etmək olar . Hər bir etnos yaranmasından yox olmasına qədər tarixi bir inkişaf dövrü keçir. Bu proses etnogenez adlanır.

Etnogenez nəsildən-millətə qədər olan təkamül yolunu əhatə edir.

Etnosların formalaşmasına bir çox amillər təsir edir. Bu amillərdən ən mühümü təbii mühitdir. Tarixçi alim ,etnoqraf L.N.Qumilyov etnosun yaranmasının onu əhatə edən landşaftla əlaqədar olduğunu əsaslandırmışdır. Tədqiqatçının fikrincə, yeni etnoslar eyni zamanda müxtəlif landşaftların sərhədlərində bir- birindən asılı olmayaraq yaranır. Dağlıq ərazilərdə formalaşan etnoslar isə dəyişkən və azsaylıdırlar. Etnosun formalaşmasında coğrafi mühit faktorları mühüm rol oynayır. Ərazinin relyefi , iqlim şəraiti və landşaftı orada məskunlaşan xalqların adət - ənənəsinə , geyim tərzinə, əmək məşğuliyyətinə , hətta xarakterinə belə təsir göstərir.

Müasir dövrdə vəziyyət dəyişmişdir. Hazırda etnosların formalaşmasına yalnız təbii mühit deyil, siyasi, iqtisadi, sosial və digər amillər də təsir edir.

Etnos istənilən vaxt yarana bilər. Onların məhv olma səbəbləri isə çoxdur: geniş arealda yayılması nəticəsində bir-birindən uzaqlaşma , hərbi müdaxilə , ekoloji gərginlik , iqtisadi gerilik və s.

Proses iki yolla baş verir: dəyişilib parçalanma nəticəsində yeni etnosun əmələ gəlməsi ilə; assimilyasiyaya uğraması və ya yox olması ilə. Lakin məhv olma zamanı etnoslar yenidən inkişaf mərhələsinə başlaya və özlərini bərpa edə bilərlər.

L.N.Qumilyov etnosun özünübərpasını passionarlıqla əlaqələndirir. Passionarlıq – etnosun ətraf mühitdən daha çox enerji qəbul edərək onu fəaliyyət şəklində istifadə etməsinə deyilir. Passionarlıq, adətən , güclü şəxsiyyətlərin – passionarların mövcudluğu ilə əlaqəli olur. Passionarlar isə özünəməxsus güclü enerjiyə malik olan və fəaliyyət göstərən insanlardır.

Passionarların sayının az və yaxud çox olması etnos üçün eyni dərəcədə təhlükəlidir. Etnosun məhv olma ərafəsində passionar insanların olmaması onun məhvini sürətləndirir. Passionarlar siyasət, incəsənət, elm və təhsil sahəsində də ola bilərlər. Tarixi şəxsiyyətlər Atilla, Makedoniyalı İsgəndər, Çingizxan, Napoleon, Hitler, elm sahəsində Eynşteyn və b. Passionarlardır.

Etnogenezin inkişaf prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Onun ilk mərhələsi etnosun ətraf aləmə uyğunlaşması və sakit həyat tərzinə malik olması ilə seçilir. Bu mərhələdə əhalinin sayı çoxalır, artan tələbatı ödəmək üçün landşaftlardan intensiv istifadə olunur, təbii sərvətlərin çatışmazlığı hiss olunmağa başlayır.

İkinci mərhələ “Passionarların sıçrayışı” nəticəsində yaranır. Passionar insanların sayı artır. Onların təsiri altında növbəti mərhələdə uğur əldə etmək üçün etnos mübarizəyə hazır olur. Etnos yüksək səviyyəli həyat uğrunda çalışır və yalnız qələbə haqqında düşünür.

Növbəti mərhələdə passionarlıq ən yüksək həddə çatır. Etnos özü ideya uğrunda yox olmağa belə hazır olur. Bu mərhələ uzun çəkmir və zaman keçdikcə passionarlığın tənəzzül mərhələsi baş verir, o, gücünü itirir, milli dəyərlər aşınır, landşaftlar məhv edilir. Sonuncu mərhələdən sonra bəzi etnoslar tarix səhnəsindən silinir, bəziləri isə yenidən ilkin mərhələsinə qayıdır; məsələn monqol etnogenezi hazırda ilkin mərhələsini yaşayır.

Mövzu 7. Əmək ehtiyatlarının əsas göstəriciləri. Əhalinin həyat səviyyəsi.

Əmək ehtiyatlarının ən mühüm kəmiyyət göstəriciləri onların ümumi sayı və artım sürətidir. Dövlətlər əmək ehtiyatlarının artım sürətinə görə bir- birindən fərqlənir. Bu , ilk növbədə , təbii artım və miqrasiyadan asılıdır. Yüksək təbii artım və yaxud immiqrantlar əmək ehtiyatlarının sayının artmasına birbaşa təsir edir. Əmək ehtiyatlarının artımı faizlə və ya min nəfərlə ifadə olunur. Əmək ehtiyatlarının artım sürəti yüksələ və ya azala bilər.

Əmək ehtiyatlarının artım tempinin yüksək və ya aşağı olması sosial və iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Əmək ehtiyatlarının cins strukturu da mühüm kəmiyyət göstəricilərindən biridir. Bu onların tərkibində kişi və qadınların say nisbəti ilə xarakterizə olunur; məsələn, Azərbaycanda 2015-ci ildə əmək ehtiyatlarının 51%-ni kişilər, 49%-ni qadınlar təşkil etmişdir.

Dünyada əmək ehtiyatları qeyri bərabər paylanmışdır. İEO-lərdə dünya əmək ehtiyatlarının yalnız 16%-i cəmlənmişdir. Əmək ehtiyatlarının böyük hissəsi Şərqi və Cənub –Şərqi Asiya(35%), Cənubi Asiya (20%) və Afrikanın (10%) payına düşür.

Əmək ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı, keyfiyyət göstəriciləri də nəzərə alınır.

Əmək ehtiyatlarının ən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biri də əhalinin savadlılıq səviyyəsidir.

Müasir dövrdə dövlətlərin təhsilə diqqəti və dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin miqdarı müxtəlifdir. Bu, ölkələrin dövlət siyasətindən və inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Əmək ehtiyatlarının keyfiyyət göstəricilərindən biri də insanın fiziki iş qabiliyyəti və onun sağlamlığıdır. Müasir dövrdə istehsal prosesi işçi qüvvəsinin fiziki və intellektual yükünün artması ilə müşayiət olunur.

Keyfiyyət göstəriciləri iqtisadi artım və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir edir.

İEO-lərdə əmək ehtiyatlarının sayı İEO-lərə nisbətən az olsa da , onlar öz keyfiyyət göstəricilərinə ,yəni təhsil ,sağlamlıq, fiziki iş qabiliyyəti ,peşə hazırlığı və ixtisas səviyyəsinə görə üstünlüklər. İEO-lərdə maliyyə vəsaitlərinin xeyli hissəsi insan resurslarının keyfiyyətinin daim təkmilləşdirilməsinə yönəldilir. Bu , “İnsan kapitalına sərmayə” adlanır. İEO-lərin əksəriyyətində əmək qabiliyyətli əhali arasında savadlılığın səviyyəsi yüksək olur. Bu da ekstensiv təsərrüfatın üstün olmasına və əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur. Savadsızlıq, ilk növbədə, yeni texnologiyaların tətbiqində maneə yaradır.

Dünyada insanların həyat səviyyəsini müəyyən etmək üçün iki əsas göstərici – həyat şəraiti və həyat keyfiyyəti qəbul olunmuşdur.

Həyat şəraiti insanların maddi vəziyyətlərinin səviyyəsi ilə xarakterizə edilir. Onun müəyyən edilməsi üçün adambaşına düşən iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur. Əhalinin həyat keyfiyyəti isə maddi dəyərlərlə yanaşı, ekoloji, iqtisadi, mədəni və sosial amillərin də nəzərə alınmasını tələb edir.

Mövzu 8. İşsizlik və onun növləri. Müasir dünyada miqrasiya axınları

İşsizlik –ölkənin müəyyən əməkdaş müqabilində çalışmaq istəyən , lakin iş yeri tapa bilməyən əhalisinin mövcud halıdır. İqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq işsizlik bütün ölkələrdə müşahidə olunur. İşsizliyin növləri müxtəlifdir: *friksion, struktur, dövri*

Friksion işsizlik- işçinin bir iş yerindən digər keçməsi ilə əlaqədardır. İş şəraiti işçini qane etmədiyi üçün o öz istəyi ilə iş yerini tərk edir və ona yeni iş yeri tapmaq üçün zaman tələb olunur. Yeni iş yeri tapana qədər həmin insan işsiz sayılır. İş yerləri barədə məlumatın azlığı iş axtarılmasına çox vaxt sərf olunmasına gətirib çıxarır. Ölkədə texnoloji inkişafın nəticəsində müəyyən bir sahə üzrə mütəxəssisə ehtiyacın azalması, digər ixtisasa isə artması nəticəsində **struktur işsizlik** yaranır. Struktur işsizlik ona gətirib çıxarır ki, xeyli sayda işsiz insan yeni peşələrə yiyələnir. Struktur işsizlikdən qaçmaq mümkün deyil, çünki iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeni texnologiyalar tətbiq edilir. Nəticədə xeyli sayda “lazımsız peşə sahiblərindən” ibarət işsizlər qrupu yaranır. Friksion və struktur işsizliyi iqtisadçılar təbii işsizlik adlandırırlar. Ölkədə yalnız təbii işsizlik mövcud olarsa, bu, tam məşğulluq kimi qəbul edilir. Tam məşğulluq – ölkədə işsizliyin tamamilə olmaması deyil, onun minimal səviyyədə mövcud olmasıdır.

Dövri işsizlik- təbii işsizliyə aid deyil. O, iqtisadi böhran keçirən ölkələr üçün səciyyəvidir. İqtisadi böhran xüsusilə orta və xüsusi şirkətlərin bağlanması, müəssisələrin iş fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılmasına səbəb olur. Nəticədə işçilər öz yerlərindən məhrum olur. Belə olduğu halda əhalinin alıcılıq qabiliyyəti kəskin şəkildə aşağı düşür, xidmət sahələrinə tələbat azalır, işçilər arasında ixtisatlar kəskin şəkildə artır. Dövri işsizlik ölkə iqtisadiyyatında iş yerlərinin azalması ilə müşayiət olunur. Bu işsizlik aradan qaldırmaq üçün dövlətlər müxtəlif istiqamətli proqram qəbul edir. Sadalanan işsizlik növlərindən başqa , mövsümi , gizli, durğunluq və s işsizlik növlərinə də rast gəlinir. İşsizliyin ciddi iqtisadi və sosial nəticələri olur. Bu zaman əhalinin iqtisadi vəziyyətində tənəzzül baş verir. Eyni zamanda mal və xidmətlərin ümumi istehlakında azalma müşahidə olunur, əmanətlərin və iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi azalır, işsizlər öz bacarıqlarını get –gedə itirirlər. Bütün bunlar milli gəlirin azalmasına , elm və texnologiyada geriləmələrə gətirib çıxarır. Gəlir mənbəyinin itirilməsi mənəvi dəyərlərin aşınmasına və s- yə səbəb olur. Tədqiqatçılar psixi və ürək- damar xəstəliklərinin artması ilə işsizlik arasında birbaşa əlaqə olduğunu hesab edirlər. Kütləvi işsizlik insanların sinir sistemində mənfi təsir edir, qısa müddətdə sosial və hətta siyasi dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Buna görə dövlət məşğulluq məsələlərində bazarın özünütənzimləmə roluna etibar etməməli, bu prosesə fəal şəkildə müdaxilə etməlidir.

Dövlətin ən mühüm vəzifəsi işləmək arzusu olan insanları iş yerləri ilə təmin etməkdir. Bu istiqamətdə dövlət məşğulluq siyasətini həyata keçirir. Məşğulluq siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri vardır:

- 1) işsizlərin məşğulluğunu və sosial müdafiəsini təmin edən hüquqi bazanı yaratmaq;

2) vətəndaşların peşə hazırlığı; ixtisaslarının artırılmasına yönəldilmiş dövlət proqramlarını həyata keçirmək;

3) mövcud vakansiyalar üzrə kompüter məlumat bazasını yaratmaqla iş yerlərinin mövcudluğuna dair məlumatları artırmaq;

4) iş yeri imkanları olan regionlara köçmək istəyən insanlar üçün vergi imtiyazlarını tətbiq etmək , uzunmüddətli kreditlər vermək;

5) şəxsi bizneslərini qurmaq istəyənlərə kredit və ya birdəfəlik müavinətlər vermək;

6) ölkəyə daxil olan xarici işçilərin axınının qarşısını almaq.

Dövlət həmçinin işsizlərə kömək fondu (məşğulluq fondu) yaradır və iş adamları ilə işçilər arasında əlaqənin qurulmasına yardım edir. Məşğulluq fondu gənc nəsli peşəkarlığa yönəldir, iş yerlərini dəyişmək istəyənlərə kömək göstərir, əmək bazarının vəziyyəti barədə məlumat verir.

Müasir dövrdə əhalinin beynəlxalq yerdəyişməsi, əsasən, iqtisadi səbəblərlə əlaqədardır ki, bu da **əmək miqrasiyası** adlanır. Beynəlxalq miqrasiyalarda əmək miqrasiyasının payı daim artır. Yüksək həyat səviyyəsi və iş fəaliyyəti arzu edən insanlar bir ölkədən digərinə köçməyə məcbur olurlar. Miqrasiyalar əmək ehtiyatlarının yalnız kəmiyyətinə deyil, həm də keyfiyyətinə təsir göstərir. Beynəlxalq miqrasiyada baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri elmi-texniki inqilabla əlaqədardır. Son illər miqrantlar arasında ixtisaslı kadrların payı sürətlə artıb. Bu bəzi ölkələrin miqrasiya qanunlarında ixtisaslı mühacirlərə üstünlük verilməsi ilə əlaqədardır; məsələn, Yaponiya ixtisası olmayan miqrantları qəbul etmir.

Mövzu 9. İqtisadi inkişaf yolları. İqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatı mürəkkəb sistem olub, sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrindən ibarətdir. Bu sahələr beynəlxalq əmək bölgüsünün coğrafiyası ilə müəyyən olunur ki, bu da ölkələrin hər hansı bir məhsul istehsalına görə ixtisaslaşmasını ifadə edir. Beynəlxalq aləmdə hər bir ölkə ixtisasladığı sahələrin məhsulları ilə dünya bazarına çıxır. Səudiyyə Ərəbistan, Küveyt və BƏƏ neft, Yaponiyaya maşınqayırma və elektrik avadanlıqları, Kanada və Argentina taxılçılıq, Fransa və İspaniya isə beynəlxalq turizm üzrə ixtisaslaşıb. Beynəlxalq ixtisaslaşmanın dərinləşməsi bir sıra ölkələrin təsərrüfatında qarşılıqlı və sıx əlaqələrin yaranmasına və dünya ölkələri arasında iqtisadi münasibətlərin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından biri olan **beynəlxalq ticarət**də hazır məhsulun ixracı xammal üstəliyi, eyni zamanda İEOÖ-lərin ticarət dövriyyəsində payı artır. **Kapital ixracı** ölkələrarası investisiya qoyuluşlarının artmasına, **kompensasiya sazişi** iri xarici şirkətlərin ölkələrə kreditlər verməsinə, İEOÖ –lər arasında **elmi texniki əməkdaşlığın** daha da güclənməsinə səbəb olur. Son illər “**görünməz ixracat**”, yəni müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi, **işçi qüvvəsinin miqrasiya, beynəlxalq turizm** və . formaların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki rolu daha da artmışdır.

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki iştirakı onun iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İqtisadi inkişafın səviyyəsi müxtəlif amillərdən asılıdır. İqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksək olması bütün sahələrin eyni vaxtda inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Belə ki ölkənin sosial – iqtisadi inkişafının yalnız bir sahə üzrə qurulması məqsədəuyğun deyildir. Çünki iqtisadiyyatının yalnız bir sahədən asılılığı həmin ölkə üçün iqtisadi böhran təhlükəsi yarada bilər. Müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələri öz iqtisadi sabitliyini qorumaq üçün müxtəlif yollar axtarır. Onlardan biri də iqtisadi inkişaf modellərinin qurulması və onların tətbiq edilməsidir. İqtisadi modellər ölkələrin inkişaf səviyyəsi və təsərrüfat formalarından asılı olaraq bir – birindən fərqlənir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı uzun tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Böyük Coğrafi kəşflər dünya təsərrüfatının əsas tərkib hissəsi olan dünya bazarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. XX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Şimali Amerika ilə Avropa ölkələrində sənaye çevrilişindən sonra maşınqayırma sənayesi yaranmışdır. XX əsrin ortalarına qədər dünya təsərrüfatı “eninə” inkişaf edirdir. XX əsrin II yarısında təsərrüfatın formalaşmasında ETİ-nin texnika və texnologiyanın, istehsal və idarəetmənin, eləcə də , elmi yeniliklərin tətbiqi ilə “dərini” inkişaf başladı. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı dünyanın əksər ölkələrini əhatə etdi. Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi inkişafı iki əsas göstərici- ÜDM və ÜMM əsasında xarakterizə olunur. ÜDM və ÜMM müəyyən müddət ərzində istehsal edilən məhsul və xidmətlərin pulla ifadə olunan dəyərlərinin cəmidir. ÜDM ölkə daxilində milli və xarici , ÜMM isə ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarında milli iqtisadiyyata mənsub şirkətlər tərəfindən formalaşdırılır.

Beynəlxalq hesablama sistemində BMT tərəfindən ÜDM -in vahid valyuta ilə ölçülməsi qərara alınmışdır. (ölkədə valyuta məzənnəsi nəzərə alınmaqla)

İqtisadiyyatın əsas göstəricilərindən biri ÜDM-in adambaşına düşən kəmiyyət göstəricisidir. Çünki ölkədə yaşayan əhəlinin həyat səviyyəsini müəyyən etmək üçün bir göstərici əsas götürülür.

İqtisadiyyatın strukturu ÜDM-də əks olunur. Belə ki , İEO-lərin ÜDM-nin strukturunda emaledici sənaye və xidmət sahələrinin , İEOÖ-lərdə isə hasilat sənayesi və kənd təsərrüfatının payı daha yüksək olur.

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi iqtisadi artımla müəyyən olunur. İqtisadi artımın ən mühüm göstəriciləri aşağıdakılardır;

__ ÜDM və ÜMM -in artması;

__ ÜDM və ÜMM -in adambaşına düşən həcmnin artması;

__ iqtisadiyyat sahələri üzrə adambaşına düşən məhsul istehsalının artım sürəti .

İqtisadi artım üçün insan potensialı vacib şərtidir. İqtisadi artımın və insan potensialının fasiləsiz olaraq inkişaf etdiyi ölkələrdə iqtisadi sabitlik hökm sürür. Belə halda həmin ölkələrin iqtisadiyyatı dünyada baş verən iqtisadi böhranlara daha az məruz qalır. **İqtisadi böhran** hər hansı bir ölkədə siyasi və iqtisadi qeyri- sabitlik səbəbindən meydana gələ bilən və ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərən prosesdir.

Mövzu 10. İnversiya mühiti. Sənaye və kənd təsərrüfatının müasir vəziyyəti

Müasir iqtisadiyyatın tərkib hissələrindən biri investisiyadır. İnvestisiya- gəlir əldə etmək üçün qoyulan kapitaldır. O, maliyyə- pul, bank vəsaitləri, səhmlər, texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar, kreditlər, intellektual sərvətlər və s. şəkildə ola bilər. İnvestisiya eyni zamanda istehsala və əhali məşğulluğuna müsbət təsir göstərir. İstehsal sahələrində köhnəlmiş maşın və avadanlıqların yenidən qurulması və dəyişdirilməsi üçün investisiya vasitəsi kimi lizinqdən də istifadə edilir. Lizinq pul formasında investisiya deyil, texniki avadanlıqların uzunmüddətli icarəsidir. Lizinq alan müəssisələrdə elmi- texniki tərəqqi sürətlənir, onların rəqabət qabiliyyəti möhkəmlənir. İnvestisiya dövlət , müəssisə, idarə, təşkilat, fiziki şəxslər və s. tərəfindən qoyula bilər. İnvestisiya qoyuluşu , əlbəttə , sərmayə qoyan üçün müəyyən dərəcədə risklə bağlıdır. Yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan layihə sərfəli olduqda investisiyalar gəlir gətirir. Əks halda ayrılan investisiya itirilə bilər. İnvestisiyalar risklərdən qorunmaq üçün sığortalanır. İnvestor risklərin qarşısını almaq məqsədilə əmlakını sığortalayır. Ona ziya dəydikdə isə aralarında bağlanmış müqaviləyə əsasən sığorta təşkilatı müvafiq yardımlar göstərir. Azərbaycan Respublikası ərazisində sənaye və kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyaların adambaşına düşən həcmi müxtəlifdir. Hazırda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi və ölkələrarası əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə dünyada bir sıra maliyyə təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatlar ölkələrdə müxtəlif sahələrə böyük investisiya yatırımları edir. Beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, bir sıra ölkələr də investisiya yatırımı edir. Bu onların iqtisadi inkişafı ilə əlaqədardır. Ölkələr iqtisadi cəhətdən inkişaf etdikcə onların investisiya qoymaq imkanlarının coğrafi arealı da genişlənir. İnvestisiyalar ayrı- ayrı şəxslər tərəfindən də qoyula bilər. Hər bir şəxs istehsala, daşınmaz və daşınan əmlaka bank vəsaitlərinə qiymətli kağızlara və s- yə yatırım edə bilər.

İnvestisiya yatırımları ilə bir sıra **holding** və **korporasiyalar** da məşğul olur. Holding- iki və ya daha çox şirkət və müəssisələrin birliyidir. Holding istehsal, bank- maliyyə, marketing və bu kimi sahələrlə məşğul olur.

Korporasiya – müəyyən məqsədə çatmaq üçün yaranan birlikdir. Korporasiyalar dünya təsərrüfatının formalaşmasında fəali iştirak edir.

Təsərrüfat sürətlə inkişaf edir. Onun sahəvi tərkibi daim dəyişir. Təsərrüfatın strukturunda sənayenin payı artır. Bu dəyişiklik bütün sahələrdə özünü göstərir. Xüsusilə bəzi İEOÖ-lərdə təsərrüfatın ərazi üzrə yerləşməsində kəskin fərqlənir- “sənayenin inkişaf etdiyi mərkəz” və geri qalmış əyalət modeli” yaranır.

İqtisadi inkişaf səviyyəsinin artması sənayenin tərkibinə daxil olan sahələrin payında da dəyişikliklərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Hazırda ən yeni sənaye sahələrinin xüsusi

çəkisi artmış , ənənəvi sahələrin payı isə azalmışdır. Sənayenin bəzi sahələri üzrə üstünlük İEO-lərdən İEOÖ-lərə keçmişdir. Bu, ağır sənayenin ekoloji cəhətdən bəzi “çirkli” sahələrinin İEOÖ-lərə “köçürülməsi” prosesi ilə əlaqədardır. İEOÖ-lərdə zəngin xammal və kifayət qədər ucuz işçi qüvvəsinin olması hasilat sənayesinin sürətli inkişafına gətirib çıxarır. Bu ölkələr yüngül sənaye sahələrinin inkişaf sürətinə görə də qabaqcıl mövqedədir. Buna baxmayaraq, sənaye məhsullarının istehsalında İEO –lər liderliyini saxlayır. Maddi

istehsalın ikinci mühüm sahəsi kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatının strukturu bilavasitə təbii şəraitdən asılıdır. Günəş istiliyinin bol olduğu ərazilərdə pambıq, çay, çəltik, qəhvə, kakao və bu kimi ixracat istiqamətli bitkilərin becərilməsinə geniş imkanlar vardır. Bu bitkilərin əkin sahələri Misir, Braziliya , Meksika, İndoneziya, Hindistan, Nigeriya və digər tropik ölkələrdə daha çoxdur. Bu sahə halinin ərzaqla təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dünya əhalisinin sayının sürətlə artması kənd təsərrüfatında *ekstensiv inkişafdan intensiv inkişafa* keçmək zərurəti yaradır.

1930-cu illərdə ABŞ , Kanada və Böyük Britaniyanın kənd təsərrüfatının inkişafında **“Yaşıl inqilab”** dövrü başladı. “Yaşıl inqilab” yüksək məhsuldarlığa malik olan taxıl sortlarının əldə edilməsini , aqrotexniki qaydaların kənd təsərrüfatına tətbiqini, suvarılan sahələrin genişləndirilməsini, gübrələrin və zərərvericilərə qarşı dərman preparatlarının geniş istifadəsini nəzərdə tutur. Suvarmanın düzgün aparılmaması, eyni zamanda yeraltı suların çirklənməsi bataqlıqlaşma, torpaqların şoranlaşması və s. ekoloji azaltmaqdır . Hazırda kənd təsərrüfatının inkişafında iki istiqamət mövcuddur.

Birinci istiqamət- -“orqanik” kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsidir. Orqanik məhsulları əldə etmək üçün süni gebrələr, pestisid və kimyəvi maddələrdən istifadə olunmur. Bu zaman növbəli əkin sistemi tətbiq olunur. Torpaqlara gübrə kimi bitki tullantıları və mal peyini verilir. Zərərvericilərə qarşı təbii mübarizə üsulları və s.tədbirlər həyata keçirilir. Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə 1990-cı illərdən etibarən əhalinin “sağlam qida ilə təmin olunmasında orqanik əkinçilikdən istifadə edilir. Hazırda bu məhsulların əkin sahələri ümumi əkin sahələrinin 2-3 %-ni təşkil edir. Onların becərilməsinə daha çox əmək sərf olunur. Lakin məhsullar ekoloji cəhətdən təmizdir. Buna görə məhsulların qiymətləri çox yüksək olur.

İkinci istiqamət- Genetikası Modifikasiya Olunmuş (GMO) məhsulların istehsalıdır. Bu zaman bitki və heyvanların genləri dəyişdirilərək “yeni orqanizm”lər yaradılır. Həmin orqanizmlər xəstəliklərə, zərərvericilərə , şaxtaya və quraqlığa davamlı olurlar. Belə məhsullar ilk dəfə 1983- cü ildə ABŞ-da soya , qarğıdalı, xiyar , pambıq, kartof, boranı və s . bitkilərin üzərində təcrübələr aparılaraq əldə edilmişdir. 1994-cü ildə isə bu məhsullar satışa çıxarılmışdır. Hazırda GMO məhsullarının əkin sahələrinin ilkin dövrlə müqayisədə 36 dəfə artırılmışdır.

Mövzu 11. Azərbaycanın nəqliyyatı və xarici ticarət əlaqələri. Alternativ enerji mənbələri.

2015-ci ildə Azərbaycan ÜDM –in 10,8%-i nəqliyyat sahəsindən əldə edilən gəlirlərin hesabına formalaşmışdır. Respublika ərazisində nəqliyyatın bütün növləri inkişaf etmişdir. Azərbaycanın “Böyük İpək yolu” və Şimal- Cənub magistralların üzərində yerləşməsi ölkə ərazisində nəqliyyatın daha yüksək inkişafına səbəb olmuşdur. Avtomobil yolları genişləndirilmiş , yeni infrastruktur yaradılmışdır. Hal-hazırda ölkə ərazisində avtomobil yollarının uzunluğu 16346km-dir. Yolların 24,5%-i respublika, 75,5%-i yerli əhəmiyyətlidir.

2015-ci ildə avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə 137 mln . ton yük və 1,7 mlrd . nəfər sərnişin daşınmışdır. Azərbaycan Respublikasının magistral avtomobil yolları ölkə ərazisinin konfigurasiyasına uyğun olaraq , əsasən 3 istiqamətlidir:

___ Bakı-Qazax(Gürcüstan sərhədi) – 503 km

___ Bakı – Quba(Rusiya sərhədi) – 208 km

___ Bakı – Astara- (Iran İslam Respublikası sərhədi) – 312 km

Avtomobil nəqliyyatının iqtisadi əhəmiyyəti böyükdür. Bu nəqliyyat növü məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə səmərəli yerləşdirilməsində, iqtisadi – coğrafi rayonların bir - biri ilə və xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında müstəsna rol oynayır.

Dəmir yolu nəqliyyatı uzaq məsafələrə ucuz başa gələn fasiləsiz yük və sərnişindaşıma ilə fərqlənir. Dəmir yolları ilə yüklərin daşınmasının daha ucuz başa gəlməsi ölkə ərazisində yeni xətlərin çəkilməsinə zəmin yaratmışdır. Osmalı- Astara (125km), Yevlax- Mingəçevir (19km), Yevlax- Balakən (162km), Salyan – Neftçala (35km) dəmir yolları iqtisadi – coğrafi yolların nəqliyyat əlaqələrinin qurulmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın neft və qaz hasilatına malik olması boru kəməru nəqliyyatının inkişafına gətirib çıxarmışdır. Hazırda boru kəmərləri Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayır. Qərbbə və şimala doğru uzanan boru kəmərləri ölkə iqtisadiyyatını xarici dövlətlərlə əlaqələndirir. Bakı – Supsa neft boru kəməri- Səngəçal terminalından başlayaraq Abşeron, Aran və Gəncə- Qazax iqtisadi- coğrafi rayonlarının ərazisindən keçməklə Gürcüstanın Qara dəniz sahillərindəki Supsa terminalınadək (Poti şəhəri yaxınlığında) uzanır. Bu kəmərin uzunluğu 837 km, diameti 530mm-dir. 2015-ci ildə kəməv vasitəsilə 4,2 mln. ton neft daşınmışdır.

Bakı Novorossiysk neft boru kəməri- Səngəçal terminalından başlayır. Xəzər sahili boyunca Abşeron və Quba- Xaçmaz iqtisadi –coğrafi rayonlarından keçməklə Rusiyanın Novorossiysk limanınaadək uzanır. Onun uzunluğu 1330 km-dir. 2015-ci ildə kəməv vasitəsilə 1,2 mln. ton neft daşınmışdır. Bakı Tblisi- Ceyhan əsas ixrac boru kəməri – 2006-cı ilin may ayında istifadəyə verilmişdir. Neft kəməri Gürcüstan ərazisi ilə Türkiyə ərazisinə, oradan isə Aralıq dənizinə qədər uzanır. Kəmərin uzunluğu 1767km-dir ki, onun da 1076

km-i Türkiyənin , 443km-i Azərbaycanın, 248km-i isə Gürcüstanın payına düşür. 2015-ci ildə kəmərlə vasitəsilə 26,9 mln. ton neft daşınmışdır.

Azərbaycanın nəqliyyat- iqtisadi əlaqələrində Xəzər dənizinin çox böyük əhəmiyyəti var. Gəmiçilik kanalları və kanalları və su hövzələri Azərbaycana Dünya okeanına çıxmaq imkanı verir. Dəniz nəqliyyatı xarici və daxili daşınmalara bölünür.

Bakı Dəniz Ticarət Limanı Xəzər dənizində ən böyük liman olub 1902-ci ildən istifadəyə verilmişdir. Liman Abşeron yarımadasının cənub sahilində , Zığ və Şıx burunları arasında 11,12 km uzunluğunda olan təbii Bakı buxtasında yerləşir. Bakı dəniz limanı Xəzər dənizi hövzəsində sahəsinə və dərinliyinə görə ən əlverişli buxtadır. Buxtada yerləşməsi liman təsərrüfatının fəaliyyətində , o cümlədən hidrotexniki qurğuların tikintisi üçün çox vacibdir. 2015-ci ildə Bakı Dəniz Ticarət Limanı vasitəsilə 6,6mln. ton yük və 8,5 min sərnişin daşınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ən böyük hava limanı Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanıdır. Hava limanının aerodromu 2 uçuş- enmə zolağı və 3 hərəkət zolağından ibarətdir. Bununla yanaşı, respublikamızda Naxçıvan, Gəncə , Zaqatala, Qəbələ, Yevlax, Zabrat və s. kiçik hava limanları da fəaliyyət göstərir.

Nəqliyyat qovşağı- müxtəlif növ nəqliyyat yollarının kəsişdiyi coğrafi məntəqədir. Respublikamızın əsas nəqliyyat qovşaqlarına Bakı, Yevlax, Gəncə, Şirvan şəhərləri aiddir. Azərbaycanın ticarət əlaqələri nəqliyyat vasitələrinin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Ölkənin xarici ticarət əlaqələri aparıcı zaman onun digər ölkələrlə ixrac- idxal arasındakı münasibətlər əsas götürülür və bu, ticarət balansını adlanır. Ticarət balansının saldosu müsbət və ya mənfi ola bilər. Ölkənin satdığı məhsulun dəyəri aldığı məhsulun dəyəri satdığı məhsulun dəyərindən çox olarsa, balans mənfi olur. Hazırda Azərbaycan Respublikası 150 –dən çox ölkə ilə ticarət əlaqələrini həyata keçirir.

Neft , qaz və daş kömür kimi mineral ehtiyatlar tükənən və bərpa olunmayan enerji mənbəyidir. Bu mənbələrin tükənmə dərəcəsinə çatması bəşəriyyəti onlara qənaət etməyə və yeni alternativ enerji mənbələrinin axtarılmasına vadar edir. Müasir elmin nailiyyətləri Yer in geotermal enerjisindən, günəş şüalarından , külək, qabarma və çəkilmənin enerjisindən tükənməyən enerji mənbəyi kimi istifadə edilməsinə imkan verir. Günəş şüalarından istilik və elektrik enerjisi almaq üçün stansiyalar inşa edilir. Bu da tükənməyən günəş energetikası və ya helioenergetika adlanır. Hazırda dünyada yüzdən çox iri günəş elektrik stansiyası mövcuddur. Onların ən iriləri Kaliforniyada yerləşir. Günəş ES-in tikilməsində əsas şərt il ərzində günəş şüalarının Yer səthinə düşmə bucağının kəmiyyəti və günəşli günlərin sayıdır. Azərbaycan ərazisində günəşli günlərin sayı 250-270-ə bərabərdir. Xüsusilə Abşeron yarımadası, Kür-Araz ovalığı və Naxçıvan MR günəş ehtiyatları ilə zəngindir. Son vaxtlar bu ehtiyatlardan istifadə edilməyə başlanılmışdır. Hazırda Naxçıvan MR-də 20MVt gücə malik stansiyada 78min 684 ədəd günəş panelləri və 11 elektrik yarımstansiya quraşdırılıb. Bundan başqa , Sumqayıt Günəş ES (1,7MVt), Suraxanı Günəş (1,4MVt) , Pirallahı Günəş ES(1,1MVt) quraşdırılmışdır. Günəş enerjisindən istifadə etməklə suyun qızdırılmasının sadə

üsulu qədim zamanlardan insanlara məlumdur. XIX əsrin sonlarından başlayaraq mənzilləri isti su ilə təmin etmək üçün binaların üstündə daha mükəmməl günəş kollektorları quraşdırılmağa başlandı. Günəş kollektoru məişətdə qaz balonlarını əvəz edirdi. Bundan başqa , günəş istiliyini yığan xüsusi qurğuların köməkliyi ilə quyulardan suyun çıxarılmasında, meyvə və tərəvəzin qurudulmasında və s –də istifadə edilirdi. Müasir dövrdə günəş kollektorundan Çin , Yaponiya, İtaliya, İspaniya, Türkiyə, Misir, Yunanıstan, İsrail, və s. ölkələrdə geniş istifadə edilir. Elektrik enerjisini qabarma- çəkilmə və küləyin gücündən istifadə etməklə də əldə etmək mümkündür.

Qabarma- çəkilmə elektrik stansiyaları – dəniz və okean sahillərində yerləşdirilir. Çünki günəşin və Ayın cəzətmə qüvvəsi bu yerlərdə gün ərzində suyun səviyyəsinin 4 dəfə dəyişməsinə səbəb olur . Suyun səviyyəsi 18 m-ə qədər qalxa bilər. Qabarma- çəkilmə elektrik stansiyaları Fransa, Böyük Britaniya, Kanada, Çin, ABŞ, Hindistan və s. ölkələrdə vardır. Enerji almaq üçün körfəzin və ya çayın mənsəbində bənd quraşdırılır.

Külək elektrik stansiyaları – enerjini hava axınlarından əldə edir. Bir turbin 600-800 ev üçün elektrik enerjisini istehsal edə bilər. KES-in normal fəaliyyət göstərməsi üçün küləyin orta illik sürətinin 4,5 m/san olması vacib şərtədir. KES enerjisi Danimarka və Niderlandın yanacaq- enerji balansında əsas yer tutur. Azərbaycanda isə KES-n gücünün 4,5 QVt olacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikası külək enerjisindən istifadə edilməsi üçün böyük potensiala malikdir.

Mövzu 12. Bioloji ehtiyatlar və onlardan istifadə . Dünyanın içməli su problemi

Bioyanacağın maye növü: Bitkilərin xammal kimi istifadəsi zamanı alınan etanol, metanol, biodizel və s. bioyanacaq növləridir. Bioetanolun dünyada istehsalının 45%-i Braziliyanın , 44,7%-i isə ABŞ-ın payına düşür. Braziliyada etanol şəkər qamışından, ABŞ-da isə qarğıdalıdan istehsal olunur. Şəkər qamışı və qarğıdalıdan alınan etanol iqtisadi cəhətdən daha sərfəli hesab edilir. Çünki neftdən alınan benzin istehsalı üçün böyük miqdarda vəsait tələb olunur (neftin kəşfiyyatı, hasilatı, daşınması, emalı və s.). Şəkər qamışının becərilməsi üçün Peru , Karib dənizi ölkələri, Hindistan, İndoneziya, Mozambik və s-də əlverişli iqlim şəraiti olsa da , bu ölkələrdə şəkər qamışı, əsasən, şəkər istehsalında istifadə edilir. Avropa ölkələrində isə tərkibində nişasta və şəkər olan bitkilər, yəni buğda, sorqo, arpa, şəkər çuğunduru, kartof və s. həm də bioetanol istehsalı məqsədilə əkilir.

Biodizel xammalı – bitki və yosunlardan alınan efir yağlarıdır. Avropada biodizel üçün raps və günəbaxandan, ABŞ-da soyadan, Kanadada kanoladan, İndoneziya və Filippində palma kokos yağından, Braziliyada kastor yağından istifadə olunur. Biodizel suya töküldükdə bitki və canlılara heç bir zərər vermir, suda həll olur, 28 gün sonra su hövzəsinin 99%-i biodizeldən təmizlənir.

Bioyanacağın qaz növü. Təbii qazın bioloji əvəzedicisidir. Bioloji tullantıların emalı zamanı metan və karbon qazı ayrılır. Bioqaz elektrik enerjisinin alınmasında və ya avtomobil yanacağı

kimi istifadə edilir. Bioqaz istehsalı üçün ən yararlı xammal bioloji tullantılardır: peyin, quş zılı, kanalizasiya lili, balıq və heyvan icalatı, çürümüş meyvə tərəvəz qalıqları və s. Bioqazın istehsalı prosesində yaranan tullantılar kənd təsərrüfatı üçün əvəzsiz üzvi mənşəli gübrə hesab edilir. Bel gübrələr kimyəvi gübrələrdən daha üstündür və yeraltı suları çirkləndirmir.

Bioqazdan alternativ enerji kimi istifadə edilməsinə yanaşma müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Bioqazdan ən çox istifadə edən ölkə Danimarkadır. Danimarkanın ümumi enerji balansının 18%-ni bioqaz təşkil edir. Bioqaz istehsal edən irihəcmli qurğuların sayına görə Almaniya fərqlənir. Hazırda İsveçrədə bioqazla işləyən avtobuslar da fəaliyyət göstərir.

Bioqazdan istifadə İEOÖ-də - Çin, Hindistan, Vyetnam, Nepal, və s.-də sürətlə artır. Bu ölkələrdə fərdi evlər üçün bioqaz emal edən kiçikhəcmli qurğular da istehsal olunur.

Yer kürəsi su ehtiyatları ilə zəngin olsa da, içməli su çatışmazlığı qlobal miqyas almaqdadır. İçməli suların çox hissəsi, əsasən, əhalinin məskunlaşmadığı Antarktida, Qrenlandiya və Afrika adalarında - örtük buzlaqlarında, habelə yüksək dağ zirvələrində buz halındadır.

İçməli su ehtiyatları cəmiyyətin inkişafında mühüm rola malikdir. Bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi, ekoloji cəhətdən qorunması, suların mühafizə olunması və s. müasir dünyanın əsas problemlərindən biridir. Problemlərin aradan qaldırılması üçün dünyanın bütün ölkələri birgə fəaliyyət göstərməlidir. Çünki hazırda dünyada təmiz su ehtiyatlarına olan tələbat insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əhalinin ümumi sayının artımı və iqtisadiyyatın inkişafı təmiz su qıtlığına səbəb olur. Su qıtlığı bəzi hallarda, xüsusilə transsərhəd, yəni eyni mənbəyindən iki və daha artıq ölkənin istifadə etdiyi hövzələrdə daha kəskin şəkildə özünü göstərir. Bu problem bəzi hallarda siyasi gərginliklərlə nəticələnə bilər. Müasir dünyada içməli suya tələbatın çoxalması suyun ölkələrarası ticarət əlaqələrində rolunun artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, hazırda Niderland, Norveçdən, Səudiyyə Ərəbistanının Filippindən, Sinqapur Malayziyadan içməli suyu idxal edir. İçməli su çatışmazlığı ilə yanaşı, suyun keyfiyyət göstəricisi də əsas problemlərdən biridir. Suyun keyfiyyəti fiziki- kimyəvi göstəricilərə əsasən müəyyən olunur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) ekspertləri qeyd edirlər ki, dünyada xəstəliklərin 80%- keyfiyyətsiz içməli su ilə bağlıdır. Çirkəlnmiş su qarın yatalağı, vəba, dizenteriya, malyariya, sarıqızdırma və s. xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün suyun keyfiyyət göstəriciləri yaxşılaşdırılmalıdır. Təbii su ehtiyatlarının qorunub saxlanması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- sənaye müəssisələri və məişətdə istifadə edilmiş çirkli sular yenidən təmizlənməli;
- sudan az istifadə edən istehsal texnologiyaları tətbiq olunmalı
- kənd təsərrüfatında suvarma sistemləri təkmilləşdirilməli;
- gübrələrdən səmərəli istifadə edilməli və s.

Azərbaycanda suyun keyfiyyəti MDB ölkələrinin birgə qəbul etdiyi standartlara uyğun olaraq 35 meyar üzrə təmin edilir. ÜST 50, Aİ isə 75 standart üzrə suyun keyfiyyətini

təmin edir. Keyfiyyətli və təmiz su mənbəti artesian suları hesab olunur, çünki artesian suları iki sukeçirməyən lay arasında yerləşir, üstədikə sukeçirməyən lay onu çirklənmədən qoruyur. Dünyanın bir sıra ölkələri ilə birlikdə Azərbaycan da su ehtiyatlarının müafizəsi ilə bağlı bir sıra müqavilələrə imza atmışdır. Azərbaycan “Transsərhəd su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair konvensiya”ya qoşulmuş və 14 mart 200-ci il tarixində onu ratifikasiya etmişdir. Çay sularının çirkəndirici maddələrin miqdarı (əsasən, fenol, mis, neft məhsulları) sanitariya normalarından 9-15 dəfə çoxdur. Yay aylarında isə bu göstəricilərin miqdarı daha yüksək həddə çatır.

Mövzu 13. Dünyanın ərzaq problemi . İnsanların aclıq qabiliyyəti.

İnsan öz orqanizminin normal və sağlam fəaliyyəti üçün müəyyən qədər ərzaq məhsulları qəbul etməli və gəlirlərinin müəyyən qisminin ona xərcləməlidir. Dünya əhalisinin sayının çoxalması , sənayenin payının artması, təbii mühitin dəyişməsi, urbanizasiya səviyyəsinin yüksəlməsi və digər amillər *ərzaq probleminin* son illər qlobal miqyas almasına səbəb olmuşdur. Ərzaq problemi- ərzaq məhsullarının istehsalı , bölgüsü və istehlakında mövcud olan çatışmazlıqlardır. Əhalinin ərzaqla təminatı probleminin bioloji , iqtisadi, sosial , eləcə də siyasi əhəmiyyəti vardır. Hazırda bəzi region və ölkələrdə ərzaq problemi ərzaq təhlükəsizliyi, yəni ərzaq çatışmazlığı təhlükəsi həddinə çatmışdır. Ərzaq təminatı bilavasitə kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin yaratdığı kompleks sahənin , yəni aqrar sənaye kompleksinin inkişafından asılıdır. Ümumiyyətlə, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasının 84% -i bitkiçilik, 16%-i isə heyvandarlıq məhsulları hesabına ödənilir.

Əhalinin ərzaqla təmin olunmasına görə dünya ölkələri 4 qrupa ayrılır:

- ___ Aclıq problemi olmayan;
- ___ Yarım ac və ya gizli aclıq keçirən
- ___ Aclıq çəkənlər
- ___ Kritik aclıq vəziyyəti və ya ac ölkələr

BMT-nin hesablamalarına görə, hazırda dünyada hər doqquz nəfərdən biri müəyyən dərəcədə ac qalır. Gün ərzində dünyada 18 mln uşaq aclıqdan əziyyət çəkir ,850 mln insan isə doyunca qidalanır. Qida çatışmazlığı müxtəlif sosial və iqtisadi problemlərin yaranması ilə nəticələnir. ABŞ, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyada əhalinin qida rasionunda buğfa, kartof, şəkər, ət, süd və balıq mihşullarına üstünlük verilir. Qərbi Avropa ölkələrinin qida rasionunda buğda və kartof məhsullarına tələbat nisbətən azdır. Burada ət, süd, yumurta, meyvə və tərəvəz məhsullarına tələbat çoxdur. Cənubi Avropa ölkələrində meyvə, tərəvəz, bitki yağı və un məhsullarından daha çox istifadə olunur. Cənubi, Cənub- Şərqi , Şərqi Asiya və Latın Amerikasını ölkələrində yaşayan əhalinin qida rasionunda düyünün payı 60-90% arasında dəyişir. Ərzaq probleminin həll edilməsində BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı –ƏKTT (FAO) məqsədyönlü tədbirlər görür və ərzaq təhlükəsizliyinə nəzarət edir. Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir dövlətin aqrar və iqtisadi siyasətinin əsas

məqsədlərindən biridir. Bu məqsəd dünya , region , milli, yerli və ev təsərrüfatları səviyyəsində həyata keçirilir. Beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası ilk dəfə 1973-cü ildə ƏKTT tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiyaya görə , hər bir ölkə:

- _ ərzaq məhsullarının istehsal səviyyəsi
- _ qida məhsullarının qiymətləri
- _ ölkə əhalisinin alıcılıq qabiliyyəti
- _ əhalinin gəlirlərinin orta aylıq səviyyəsi
- _ dövlət tərəfindən aztəminatlı ailələrə verilən güzəşt və müavinətlər
- _ dövlətin ərzaq resursları və . ilə təmin edilməlidir.

Dünya ölkələrinin ərzaqla təmin olunması adambaşına düşən ərzaq kalorisinin qiymətinə əsaslanır. Əhalinin gündəlik ərzaq norması 2 göstərici ilə ifadə olunur: 1. *Orqanizmin qida enerjisi* ilə təmin olunmasına görə- Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı ilə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına əsasən bir insanın qidalanma normasının gün ərzində 2400-2500 kilokalori olması ; 2. Orqanizm üçün qəbul edilən *qida məhsullarının tərkibinə* görə- gündəlik tibb norma üzrə tələb olunan qidaların qəbul edilməsi.

Dünya əhalisi gəlirlərini müxtəlif sahələrə xərcləyir. Bu, ilk növbədə, onların məskunlaşdığı təbii şəraitdən, şəhər və ya kənd yaşayış məntəqələrində yaşamasından , əhalinin adət- ənənələrindən və s –dən asılıdır. Bəzi xalqlar adət- ənənələrin keçirilməsinə xeyli vəsait sərf edirlər. Təbii şəraitin sərt olduğu ərazilərdə əhalinin gəlirlərinin xeyli hissəsi qalın geyimlərə, mənzillərin qızdırılmasına və s. xərclənir. Əhalinin xərcləri onların gəlirlərindən asılıdır. Adambaşına düşən gəlirlər isə həyat səviyyəsini əks etdirir. Əhalinin həyat səviyyəsini göstərən amillərdən biri **istehlak səbətidir**. İstehlak səbəti- il ərzində orta hesabla insanın sağlamlığı və həyat fəaliyyəti üçün minimum ehtiyacların toplusudur. Bu, insanların həyat fəaliyyəti üçün tələb olunan minimal mal və xidmətlərin cəmidir. İstehlak səbətinin tərkibinə daxil olan məhsulların sayı hər bir ölkədə fərqlidir. Bu rəqəm Fransada 250, ABŞ-da 300, İngiltərədə 350, Alminiyada 475, İtaliyada 530-a bərabərdir. Məhsul və xidmətin qiymətləri keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, istehsal xərclərinin artması ilə əlaqədar olaraq arta bilər. Bu zaman pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür **inflyasiya** baş verir. Əhalinin pul vəsaiti xərclədiyi sahələr də müxtəlif olur. Onlar gəlirlərinin müəyyən hissəsini digər ehtiyaclarla : istirahətin təşkilinə, təhsilin səviyyəsini artmasına , daşınmaz əmlakın alınmasına və s –yə xərcləyirlər. Gəlirlərini qənaətlə və səmərəli istifadə edənlər isə büdcələrində toplanan vəsaiti *istiqraz və səhm* şəklində qorumağa üstünlük verirlər.

Mövzu 14. Tullantılar və onlardan istifadə. Beynəlxalq integrasiya

Tullantılar ətraf mühitin çirklənməsində ən mühüm problemlərdən biridir. Tullantılar 2 qrupa ayrılır: Məişət tullantıları- gündəlik istifadə olunan kağız, selofan, plastik və şüşə qablar, qida tullantıları və s.-dir. Təmir zamanı atılan tullantılarda məişət tullantıları sayılır. İstehsalat tullantıları- tibb ocaqlarında, sənaye və kənd təsərrüftü müəssisələrində atılan, eləcə də radioaktiv maddələrdir.

Hazırda əhalinin məskunlaşdığı bütün ərazilərdə məişət və istehsalat tullantılarının həcmi təhlükəli həddə çatmışdır. Yer kürəsində nəhəng zibil yığıntıları yaranmışdır. Zibilliklər infeksiya xəstəliklərin mənbəyidir. Zibil çürüyərək zəhərli maddəyə çevrilir, toprağa hopur və suya qarışır. Tullantılardan təhlükəli metan qazı ayrılır. Zibil tullantılarından xilas olmağın müxtəlif yolları vardır. Tullantıları səmərəli üsullarla zərərsizləşdirmək olar. Onlardan yarımfabrikatların , yanacaq materiallarının və s-nin istehsalında xammal kimi istifadə edilə bilər. Bu proses *tullantıların utilizasiyası* adlanır. Tullantıların utilizasiyası problemini müxtəlif ölkələr fərqli yollarla həll edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tullantıların emalında ekoloji və iqtisadi prinsiplər daha üstündür. Hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində ekoloji tarazlığı qorumaq məqsədilə tullantıların təkrar emalı üçün texnologiyalar tətbiq edilir. Avropa ölkələrində tullantıların 23%- təkrar emal prosesinə cəlb olunur. Buna baxmayaraq hər il dünyada 700 mln . ton tullantı yaranır. Tullantıların çox az hissəsi canlı aləm üçün təhlükəsiz halda utilizasiya edilir. Məişət tullantılarının xeyli hissəsi basdırılır və ya yandırılır. Tullantıların təkrar emalı sahəsində lider olan ölkələrdə - Almaniya, İsveçrə və Yaponiyada da tullantıların 30-40%- yandırılır. Bu ölkələr istisna olmaqla digər dövlətlərin əksəriyyətində tullantıların bir qismi torpağa basdırılır. Azərbaycanda il ərzində 1,5 mln tona yaxın istehsalat və məişət tullantıları yaranır. Onların da təxminən 300 min tona yaxını təkrar emal edilir.

Almaniya. Ölkədə tullantıların toplanması və onların emalı ilə məşğul olan xüsusi sənaye sahəsi fəaliyyət göstərir. Almaniya tullantıların çeşidlənməsi praktikasının tətbiq edildiyi ilk ölkələrdən biridir. Tullantıların çeşidlənməsi əhali tərəfindən aparılır. Tullantıların xammal kimi istifadəsini asanlaşdırmaq məqsədilə zibil qutuları əvvəlcədən kodlaşdırılır: ağ qutu – kağız; mavi qutu- qida tullantıları; qırmızı qutu- metal tullantıları və s.

Yaponiya. İl ərzində ölkədə 50,5 mln ton tullantı əmələ gəlir. Yapon məhəllələrinin çox hissəsində qida , məişət və lazımsız əşyalar adı ilə qruplaşdırılan plasmas zibil qablarına rast gəlmək olar. Yaponlar ekoloji mühitin qorunmasına və təkrar emal prosesinə zibilliklərin yaranmasına ciddi mübarizə aparmaqla başlayırlar. Kənd yerlərində də tullantıların çeşidləndirilməsi üçün xüsusi yerlər ayrılmışdır. Zibil növləri xüsusi gün və vaxtda atılır. Zibillərin toplanması, çeşidlənməsi, daşınması və emalı xüsusi qanunlarla tənzimlənir.

Braziliya. Cənubi Amerikada yüksək inkişaf etmiş ölkə olmasa da, tullantıların emalında fərqlənir. Kuritiba şəhəri məişət tullantılarının toplanmasına görə dünyada birinci yerdədir. Şəhərdə , demək olar ki, bütün plastik və şüşə qablar, metal , kağız və s . tullantılar

toplanılır və təkrar emal edilir. Şəhər meriyası pul mükafatı və ya kiçik yemək paketləri müqabilində əhalinin təbəqəsini tullantı toplanmasına cəlb edir.

Azərbaycan. Ölkədə tullantıların toplanması, daşınması və zərərsizləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilir. Lakin tullantıların çeşidlənməsində əhalinin rolu çox azdır. Tullantılar, əsasən, Bakı, Sumqayıt, Gəncə və digər iri şəhərlərin ətrafında olan tullantı poliqlonlarında toplanılır. Bakı şəhərində orta hesabla adambaşına il ərzində 350 kq tullantı düşür. Tullantıların emalına, əsasən, 2009-cu ildən başlanılmışdır. “Təmiz şəhər” ASC layihəsi əsasında Balaxanıda tullantıların emalı zavodunda zibillər bərk, polietilen, metal, kağız və s. olmaqla çeşidlənir.

Ölkələrarası əlaqələrin güclənməsində inteqrasiyaların rolu getdikcə artır. İnteqrasiyanın ən mühüm növü **beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadır**. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyaya nail olmaq üçün bir neçə mərhələ keçmək lazımdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın ən sadə forması **güzəştli ticarət zonasıdır**. Bu zonaya daxil olan ölkələr müəyyən məhsulların ixrac və idxalına güzəştlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Güzəştli ticarət zonası ilə azad ticarət zonası arasında fərq böyük olmur. Azad ticarət zonasında gömrük rüsumları və ticarət məhdudiyyətləri ləğv olunur. Bu zonaya daxil olmayan ölkələrə isə gömrük rüsumları tətbiq oluna bilər ki, buna da nəzarəti gömrük ittifaqı həyata keçirir. Gömrük ittifaqının məqsədi üzv ölkələr arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha sıx qurulmasıdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın nisbətən mürəkkəb mərhələsi **iqtisadi ittifaqdır**. İqtisadi ittifaq üzv olan ölkələrdə məhsul istehsalı tənzimlənir, birgə xarici ticarət siyasəti yeridilir. Növbəti mərhələ iqtisadi və valyuta birliyi adlanır. Birliyə daxil olan ölkələrdə iqtisadi və vahid valyutanın tətbiq edilməsi siyasəti həyata keçirilir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın son mərhələsi tam iqtisadi inteqrasiyadır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya transmilli korporasiyaların yaranmasına səbəb olur. TMK-lar dünyanın bir çox ölkələrində müəssisə və filiallarla təmsil olunan iri şirkətlər birliyidir. Onlar beynəlxalq aləmdə siyasi və iqtisadi təsir qüvvəsinə malikdir. Beynəlxalq inteqrasiyalar siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və s. istiqamətlərdə də ola bilər. Bu tip inteqrasiyalar sahəvi təşkilatların yaranmasına səbəb olur. Hər bir sahəvi təşkilat müəyyən məqsədə xidmət edir. Onlar insanları sülhə, əmin-amanlığa və həmrəyliyə səsləyir, dünyada təhlükəsizliyin təmin olunmasına çalışır.

Mövzu15. Beynəlxalq maliyyə mərkəzinin coğrafiyası. Azad iqtisadi zonalar.

Dünya bazarında hər bir ölkə özünün milli təsərrüfatı ilə dünya təsərrüfatının formalaşmasında iştirak edir. Dünya bazarına səmərəli şəkildə inteqrasiya olunması isə ölkənin iqtisadi inkişafına qarşılıqlı təsir göstərir. İnteqrasiya ölkələrarası maliyyə münasibətlərinin də sıx şəkildə inkişafına səmərəli təsir göstərir və beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin yaranmasına səbəb olur. Beynəlxalq maliyyə mərkəzləri (BMM)–maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirildiyi bankların vahid mərkəzdə cəmlənməsidir. BMM-in sayı çox deyildir. İlk maliyyə mərkəzi Böyük Britaniyanın London şəhərində yaradılmışdır. Hazırda dünyada həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarının əksər hissəsi London , Nyu-York , Sinqapur, Honkonq və Tokio BMM-ləri tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə mərkəzləri yalnız inkişaf etmiş ölkələrin ərazisində deyil, eyni zamanda Çin,

Hindistan, Braziliya, Küveyt və digər , inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də mövcuddur. Bu mərkəzlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün xüsusi reyting cədvəli müəyyən edilmişdir. Reyting cədvəli – 1 il ərzində BMM-in fəaliyyətinin iqtisadi göstəriciləri əsasında tərtib edilir. Bu göstəricilər rəqəmlərlə ifadə olunur. BMM-də həyata keçirilən əsas əməliyyatlardan biri valyuta mübadiləsidir. Bu mübadilə valyuta bazarı yaradır. Valyuta bazarında xarici əmanətlər bə qiymətli metalların alqı- satqı əməliyyatları həyata keçirilir. Valyuta bazarlarında maliyyə əməliyyatları, əsasən avro (Aİ), dollar (ABŞ) , iyen (Yaponiya) və funt- sterlinq (Böyük Britaniya) ilə aparılır. Mübadilə zamanı əldə edilən gəlir bankların büdcəsinə daxil olur. BMM-in fəaliyyət istiqamətlərindən biri də kreditlərin verilməsidir. Dünya kredit bazarı müxtəlif kreditlərin verilməsi üçün ölkələrarası qarşılıqlı bir sistemdir. Kredit- geri qaytarılmaq şərti ilə müəyyən müddətə fazilə verilən pul vəsaitidir. Bu vəsait nağd şəkildə verilə və ya kreditəlinin hesab nömrəsinə keçirilə bilər. Kredit sövdələşmələrində kreditor və kreditəlin iştirak edir. Krediddən fərqli olaraq lizin uzun müddətə verilir və adətən, müştərilərdən əlavə girov tələb etmir. Lizin , əsasən, sənaye avadanlığı, maşın , yeni texnologiya , istehsal təyinatlı bina və tikililər şəklində olur.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində aparılan digər əməliyyat növlərindən biri də qızılın və qiymətli kağızların alqı- satqısıdır. **Qızıl ehtiyatı** dövlətlərə maliyyə siyasətini həyata keçirmək və fəvqəladə hallar zaamını ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımdır. Bu görə də dünyanın əksər dövlətlərinin qızıl fondu mövcuddur. **Qiymətli kağız** səhm, istiqraz və s formada ola bilər. Bu kağızlar pul kapitalını cəlb etmək məqsədilə buraxılır və qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən hüquqi sənədlərdir. Qiymətli kağızların səviyyəvi cəhəti pul vahidini özündə ifadə etməsi dir. Bu kağızlar dövlət və qeyri- dövlət ihamiyyətli ola bilər .Dövlət əhəmiyyətli qiymətli kağızlardan biri istiqrazlar hesab olunur. Qiymətli kağıza sahib olan şəxs onun dəyərindən faiz almaq hüququna malikdir. Səhmlər isə sahibinə əmlakdan pay almaq hüququ verir, səhm sahibləri mülkiyyəti birləşdirə və ya bölə bilərlər. Qeyri- dövlət qiymətli kağızları müxtəlif şirkətlər, yaxud fiziki şəxslər tərəfindən buraxılır.

Müasir dünyada ölkələrarası bazar iqtisadi münasibətləri, əsasən, formalaşmış , dövlətlər arasında beynəlxalq ticarət əlaqələri genişlənmişdir. Ölkələrin iqtisadiyyatına kapital qoyuluşu xeyli artmışdır. Bunların nəticəsi kimi azad iqtisadi zonalar yaradılmışdır. İlk AİZ 1934-cü ildə gömrük rüsumlarının azaldılması və xarici ticarətin genişləndirilməsi məqsədilə ABŞ-da yaradılmışdır. AİZ ölkə ərazisinin xüsusi rejim üzrə fəaliyyət göstərən bir hissəsidir. AİZ-in yaradılmasında əsas məqsəd ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyindən və nəqliyyat imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi , investisiaların cəlb olunması, yeni iş yerlərinin açılması, dünya təcrübəsinin mənimsənilməsi, , eləcə də ölkənin geridə qalmış bölgələrinin inkişafına təkan verməkdir. AİZ-lər İEO-lərin yerləşdiyi regionlarda iqtisadi qeyri- bərabərliyin aradan qalxmasına şərait yaradır. Onlar təkcə xarici bazar üçün deyil , həm də daxili bazara xidmət edir. İEO-lərdə isə AİZ –lər ölkəyə xarici investisiyaları cəlb edir, yeni texnologiyaları mənimsəmək imkanı yaradır. AİZ-də investora dövlət qanunvericiliyi tərəfindən hüquq və zəmanətlər verilir, şirkətləri təmsil edən müəssisələr sadələşdirilmiş qaydada qeydiyyatla alınır. Gömrük məntəqələrində əlavə rüsum alınmır. İdxal və ixrac əməliyyatları isə daha asan həyata keçirilir. Beynəlxalq şirkətlər

AİZ-ə əlverişli güzəştlər və yüksək mənfəət imkanı kimi baxır. Şirkətlər istehsalı genişləndirməklə regionun davamlı iqtisadi inkişafına nail olur.

14 aprel 2009-cu ildə “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” qəbul olunmuşdur. Qanuna əsasən, AİZ-in yaradılması üçün zəruri olan infrastruktur, iş qüvvəsi və digər amillər nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa, AİZ-ə tələb olunan – güzəştli gömrük, azad ticarət, vergilərdən azad, investisiyaların genişlənməsi məqsədilə şəraitin yaradılması və s. şərtlərin yerinə yetirilməsi üçün əsasnamə hazırlanmışdır.

Mövzu 16. Dünyada sülh problemi.

Dünyada sülh problemi bəşəriyyətin qlobal problemlərindən biri olub tarixi boyu aktual olmuşdur. Dünyada hər zaman müxtəlif miqyasda müharibələr baş verir. Hesablamalara görə 1945-ci ildən bəri dünyada cəmi 26 müharibəsiz gün olub. Müharibələrin başvermə səbəbləri müxtəlifdir: ərazi iddiası, hakimiyyət uğrunda mübarizə, ticarət yollarına nəzarət, təbii ehtiyatlara sahib olmaq və s. Hazırda nəhəng öklərin siyasi maraqları, dinlərarası mübarizələrin kəskinləşməsi baş verən müharibələrin əsas səbəblərindəndir. Sülh problemi beynəlxalq problemlərdən biridir və onun qorunub saxlanması dünya öklələrinin ümumi vəzifəsidir.

Müharibələr insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyətinə, ölkə və ya regionların inkişafına mənfə təsir göstərir. Siyasi münasibətlər gərginləşir, təsərrüfat sahələri dağılır, demografik problemlər yaranır, ətraf mühit korlanır. Müharibə və “qaynar nöqtələr”in coğrafiyası yer kürəsinin hər tərəfini əhatə edir. Dünyada baş verən hərbi – siyasi münaqişələr birdən- birə yaranmır. Münaqişələr, adətən, bir neçə mərhələdən keçir:

Münaqişə tərəfləri arasında sülhün bərpası üçün tərəfin vasitəçiliyi ilə həyata keçirilir. Vasitəçilər münaqişə tərəflərini danışıqlar prosesinə cəlb edir, onlar üçün məqbul olan müddəaları müzakirə edir, öklələrin beynəlxalq təhlükəsizlik prinsiplərinə əməl etməsini tələb edirlər. Üçüncü tərəf münaqişənin başlanğıc mərhələsində bu tələbləri irəli sürdükdə və nəzarət etdikdə ziddiyyətlərin hərbi yollarının qarşısını almaq mümkündür.

Dövlətlər arasında münaqişələrin həlli diplomatik vasitələrlə: danışıqlar, təhqiqat, monitoring, məhkəmə və s. yolla həyata keçirilir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti daha səmərəlidir. Beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif təzyiqlər etməklə münaqişənin həlli yolunda daha çox uğur qana bilər. Ən mühüm beynəlxalq hərbi və siyasi təşkilatlara müvafiq olaraq NATO ilə ATƏT aiddir.

NATO – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı 4 aprel 1949-cu ildə yaradılmışdır. Təşkilat sülhün qorunmasını təmin etmək üçün istənilən aqressiya formalarını dəf etmək, lazım gəldikdə isə hərbi gücdən istifadə etmək hüququnu nəzərdə tutan müstəqil dövlətlərin hərbi ittifaqidir.

OSCE- Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) 1973-cü ildə Helsinkidə xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi ilə başlanmış prosesin davamı olaraq yaranmışdır. ATƏT –in yaranmasında əsas məqsəd :

___ “soyuq müharibə”nin qurtarmasından sonra Ümumavropa təhlükəsizlik sistemini formalaşdırmaq

___ “yeni Avropa”nın siyasi iqtisadi həyatının sivil birgəyaşayış qaydalarını müəyyən etmək;

___ dövlətlərarası münasibətləri rəqiblik və münaqişə rəlsindən əməkdaşlıq və qarşılıqlı mənafe istiqamətlərində yönəlmək

ATƏT hazırda 56 üzv və 11 tərəfdaş dövlətlə dünyanın regional təşkilatıdır.

Mövzu 17. Türk dünyası birliyi

Türk xalqları tarixən müəyyən ərazi daxilində oturaq həyat tərzi keçirməyə deyil, daim hərəkətdə olmağa, yeni dövlətlər qurmağa, ərazilərini genişləndirməyə meyilli olmuşlar. Bunu siyasi- iqtisadi , sosial ekoloji səbəblərlə əlaqələndirmək olar:

1. əhalinin təbii artımını yüksək olması;
2. əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq olan türk tayfalarının heyvan sürülərinin otarılmaq üçün yem ehtiyatları ilə bol olan əlverişli ərazilərə köç etməsi;
3. qədim türklərdə qanuni hakimiyyət oğullardan birinə keçdiyi üçün hakimiyyətdə olmayan varislərdən birinin ətrafdakı boş ərazilərə köç etməsi və yeni dövlətlər qurması;
4. türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə iqlim dəyişikliklərinin tez- tez baş verməsi
5. dha güclü dövlətlərin əsarət və təzyiqi altında yaşamaq istəyən türk tayfalarının məskunlaşdıqları ərazilərdən köçüb getməyə üstünlük verməsi;
6. məcburi həyat səviyyəsi axtarmaq məqsədilə müasir dövrdə Avropaya və Şimali Amerikaya miqrasiyaların daha da intensivləşməsi.

Ümumi türk dilinin yaradılması ideyası İsmayıl bəy Qasıralıya məxsusdur. O, 1883-cü ildə “Tərcüman” qəzetində yazdığı məqaləsində vahid türk dilinin yaradılmasına olan tələbın zərurliyini türk xalqlarının əsarətdən xilas yolu olması ilə əsaslandırmışdır.

İdeya X əsrin əvvəlində A.K.Atatürk tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Türkiyədə türk dilinin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi məqsədilə islahatlar keçirilmişdir. Ümumi türk dilinin vacibliyinin nəzəri əsasları Yusuf Akçura tərəfindən işlənib - hazırlanmışdır. Əli bəy Hüseynzadə ilə Ziya Göyalp ortaq türk dilinin türk birliyinin yaranmasındakı roluna dair tədqiqatlar aparmışlar.

Qədim türklər Göy Tanrı dininə inam gətirmişlər ki, dinin bəzi əlamətləri müasir dövrə qədər qalmaqdadır. Müasir türk xalqlarının əksəriyyəti isə islam dininə etiqad edir. Türk xalqlarının içərisində həmçinin xristian , iudaist, şaman, buddizm dininə inananlar vardır. Türk dünyası birliyinin yaranmasının zəruri səbəbləri:

- Dil ümumiliyi

- Tarixi –coğrafi məkan
- Əxlaq birliyi
- El sənətlərinin ümumiliyi
- Yazı mədəniyyəti və şifahi xalq ədəbiyyatı
- Coğrafi toponimlərin oxşarlığı

Türk dünyası birliyini möhkəm təməllər üzərində qurmaq üçün aşağıdakıları həyata keçirmək vacibdir:

__ ölkələr arasında əhalinin sərbəst gediş – gəlişini təmin etmək üçün hazırda mövcud olan viza rejimini ləğv etmək

__təhsil, mədəniyyət, səhiyyə sahəsində əlaqələri möhkəmləndirmək , tələbə- müəllim mübadiləsi, ölkələrarası mədəni tədbirlər , idman oyunları və s təşkil etmək

__türk ölkələrinin iqtisadi gücünü artırmaq üçün ümumi bank sistemi təşkil etmək, uzunmüddətli kreditlər vermək, ümumi maliyyə- pul mübadiləsi vasitəsi yaratmaq;

__beyəlxalq peyk- rabitə sistemi yaratmaq, kommunikasiya əlaqələrini gücləndirmək;

__ su enerji , nəqliyyat daşıyıcılarının yeni layihələrini həyata keçirmək, Şərqlə Qərbi birləşdirən magistralların rolunu artırmaq üçün tədbirlər görmək;

__ birgə xarici siyasət yürütmək, hərbi- siyasi təşkilat yaratmaq və beynəlxalq təşkilatlarda birgə çıxış etmək

Türk birliyinin möhkəmlənməsinə mane olan bir çox səbəblər vardır. Onlar aşağıdakılardır:

a) uzun tarixi zaman ərzində türk xalqlarının bir- biri ilə əlaqəsi olmamış və onlar bir-birindən uzaq düşmüşlər;

b) dünyada mövcud olan güclü dövlətlər bu birliyin möhkəmlənməsinə qarşı çıxır.

c) müxtəlif ideologiyaların təsirənə məruz qalan hakimiyyətdə olan liderlər bəzi hallarda bir- birinə laqeyd münasibət göstərir

d) bir- birindən uzaq məsafədə yaşadıkları üzündən ümumi türk dili mövcud olmamış və dildə fərqlər yaranmışdır.

Türk dünyası birliyi-2009-cu ildə, Astana sammitində “Britaniya əməkdaşlığı” , “Ərəb liqası” və s modelində yaradılmışdır. Birliyə daxil olan ölkələr BMT-nin nizamnaməsini və ATƏT-in prinsiplərini qəbul etmişdir. Türk dünyası birliyinin yaranması türk xalqları arasında siyasi , iqtisadi , təhlükəsizlik, beynəlxalq layihələr, sosial – mədəni əlaqələr və s. baxımından əhəmiyyətə malikdir. Türk dünyası birliyinin siyasi arenada möhkəmlənməsi Avrasiyanın təhlükəsizliyi üçün bir qarant rolunu oynaya bilər.

Mövzu 18. Konfrans dərsləri: Azərbaycanın iqtisadi – mədəni əlaqələri

Azərbaycan Respublikasının tarixi- coğrafi formalaşması. Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min km² , paytaxtı Bakı şəhəridir. Şimaldan cənuba 400 km, şərqdən qərbə isə 500 km məsafədə uzanan ölkə 38° 25' -41°55' şimal enlikləri ilə 44°50' - 50°51'şərq uzunluqları arasında yerləşir. Azərbaycan sərhədlərinin ümumi uzunluğu 3474 km, sahil xətlərinin uzunluğu isə 825 km-dir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918- ci il mayın 28-də yaradılmışdır. Lakin dövlətimiz 23 ay yaşaya bildi. 1920-ci ilin aprelində cümhuriyyət Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildi. 70 il əsarətdə qalan xalqımız 1991-ci il oktyabrın 18-də yenidən müstəqillik əldə etdi.

Azərbaycan BMT,Avropa Şurası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı , GUAM , Türk Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Asiya İnkişaf Bankı , Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı , Kimyəvi Silahların Qadağan edilməsi Təşkilatı və NATO –nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramının üzvüdür.

Dünya azərbaycanlıları. Dünya azərbaycanlılarının sayı 50 mln. nəfərdir. Respublikamızın həüdudlarından kənarda azərbaycanlıların ən çox məskunlaşdığı ölkələr İran, Türkiyə və Rusiyadadır. İranda 30 mln ., Türkiyədə 3 mln. Rusiyada isə 2 mln . azərbaycanlı yaşayır. Bununla yanaşı , Gürcüstan , ABŞ, Almaniya, Ukrayna, İraq, Kanada, İsrail , Çin, Yaponiya və s. ölkələrdə da azərbaycanlılar yaşayırlar. 31 Dekabr – Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günüdür. Bu bayram dünyanın 70-dən çox ölkəsində azərbaycanlılar tərəfindən qeyd olunur.

Azərbaycanın xarici siyasəti. Azərbaycanın xarici siyasətini Azərbaycan Respublikası Xarici işlər Nazirliyi həyata keçirir. Nazirlik xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla diplomatik əlaqələrini təmin edir. XİN Azərbaycanın xarici və daxili siyasətini , iqtisadi , sosial və mədəni məlumatlarını diplomatik nümayəndəliklərlə dünya dövlətlərinə çatdırır.

Azərbaycanın iqtisadi əlaqələri. Respublikamızda neft- qaz sektoru iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da təkan vermişdir. Hazırda neft sektoru ilə yanaşı , qeyri0 neft sektorunun da inkişafı nəzərdə tutulmuşdur. Bu da regionlarda mövcud olan təbii və əmək ehtiyatları potensialından səmərəli istifadəyə və investorların regionlara cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. 1994-2003-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan ümumi investisiyaların həcmi 120 mlrd. ABŞ dollarından çox olmuşdur ki, bunda təxminən 55-60%- i xarici investorların payına düşmüşdür. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin 3/4hissəsi Rusiya, Ukrayna , Türkiyə , İtaliya, Fransa, İsrail ,ABŞ,Çin, Xorvatiya, İndoneziya, Malaziya və Almaniya, ilə aparılır. 200-dək ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 21mlrd. ABŞ dolları olmuşdur ki, onun da 62%-i ixrac, 38%-i idxal əməliyyatlarının payına düşmüşdür.

Azərbaycanın həyata keçirdiyi tədbirlər və turizm. Son illər Azərbaycan bir sıra beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu da ölkədə turizmin inkişafına təkan vermiş və xarici turistlərin axına səbəb olmuşdur.

“Avroviziya” mahnı müsabiqəsi. 2012-ci ildə 57-ci “Avroviziya” mahnı müsabiqəsi Azərbaycanda keçirilib. Müsabiqə dövründə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 20 minə yaxın olub.

Avropa Oyunları. 2015-ci ildə tarixdə ilk dəfə Avropa Oyunları Azərbaycanda keçirilib. İdman yarışında Avropanın 50 ölkəsinin 10 min idmançısı mübarizə aparıb . Yarışlarda bakının 11, Mingəçevirin isə 1 idman kompleksindən istiadə olunub.

“Formula-1” üzrə Avropa “Qran-Psi”si 2016, 2017 və 2018-ci illərdə Azərbaycanda keçirilib. Dünyanın 200-ə yaxın ölkəsində yayımlanan “Formula-1” yarışlarını 500 milyon nəfərdən çox insan izləyir. Yarışları canlı izləmək üçün 60-dan çox ölkədən bilet alınmışdı.

İslam Həmrəyliyi Oyunları. 2017-ci ildə IV İslam Həmrəyliyi Oyunları Azərbaycanda keçirilib. Oyunlarda 54 ölkəni təmsil edən 3mindən çox idmançı , təqribən 2000 komanda rəsmisi iştirak edib.